

— Բ Ր Ո Ն Ի Կ —

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ՄՏԱԽՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ “ՏԱՏՐԱԳՈՍԻ ՀԱՐՍ”Ը. — ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՀ ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆԻ. — ՄԱՀ ՆՇԱՆ ՏԷՍԷԿԻՒԼԻ

«Տատրագոսի Հարսը» Կոստան Զարեանի լատագոյն գործն է, եւ հայ ժամանակակից բանաստեղծութեան ամենէն ուժեղ ու մնացուն արտադրութիւններէն միին: Մեր յետպատերազմեան գրականութեան մէջ ան բոլորովին ինքնաշատուկ տեղ մը կը գրաւէ:

Թէեւ հեղինակը կովկասահայ, այդ երկը — ինչպէս եւ արդէն կարելի է ըսել Զարեանի գործերու ամբողջութիւնը — աւելի կապ ունի արեւմտահայ գրականութեան հետ: Իր խնամութիւնը եղիա Տէմիրճիպաշեանի, Տիրան Զրափեանի, Սիւսանի, Մեծարենցի, մասամբ նաեւ Վարուժանի եւ Թէքէեանի հետ աւելի խոր է քան ուսանայ բանաստեղծներուն, որոնցմէ՝ զեղեցկագիտապէս իրեն մօտիկ են միայն, որոշ չափով Աբու Լալա Մահարիի Իսահակեանը, խորհրդապաշտ Վահան Տէրեանը եւ մասնաւորապէս՝ Թունդ արգիւպաշտ Զարենցը: Ասոր պատճառը ոչ միայն այն է որ Զարեան իր գրական սկզբնաւորութիւնը — ու իր գրական գործունէութեան մէկ մեծ մասը — արեւմտահայ միջավայրի մէջ ունեցած է, այլ մանաւանդ այն որ ինքը, արեւմտահայաց պէս, — ինչպէս եւ Տէրեանին ու Զարենցին պէս — իրեն ուղեցոյց տուած է աւելի լատին նոր բանաստեղծները (մասնաւորապէս Փրանսական ու Ֆրանսաբարբառ պեյճիֆական) քան ինչպէս սովորաբար ըրած են ուսանալերը՝ դերման ու ուսւ հեղինակներ: «Տատրագոսի Հարսը», Զարգը եւ «Հարճը» քերթուածներու վարուժանին ու Գիւլագլանի Սիւսանի ինչպէս եւ «Ամբոխները խեղադարուած» ի Զարենցին պղնձ հերոսաշունչ քնարին վերականգնացումն է, ար-

տայայտման եղանակներով մեծապէս տարբեր ըլլալով հանդերձ:

Հաւ որակելու համար այս գործին արժէքը, պէտք է քննել թէ ի՞նչ է հեղինակին անձնական խառնուածքը, ի՞նչ տարրերով, ի՞նչ միջավայրերու մէջ, ի՞նչ ազդեցութեանց տակ զարգացած է ան, եւ թէ իր ցարդ արտադրած գործերն ի՞նչպէս նախապատրաստութիւնը եղած են այս նշանաւոր երկին:

Զարեան էականապէս բանաստեղծի խառնուածք ունի, հերարձակ, մոլեցիկ, փոթորկաշունչ բանաստեղծի մը, որ ամէն բանէ առաջ քնարերգակ է, բայց եւ կարող է երգիծանքի մտրակը եւ դիւցապներգակի շեփորը կիրարկել, միշտ պահելով սակայն իր գործին մէջ՝ իրր տիրական տարր՝ քնարերգական ներշնչումը:

Ան ծնած է Կովկաս, Շամախի, բայց դեռատի հասակէն զրկուած է Ֆրանսա եւ իր երկրորդական կրթութիւնն ստացած է Փարիզի մօտիկ լիսէի մը մէջ: Հոտ, հայ ու ուս նախնական կրթութիւնը զոր ստացած էր իր ծննդավայրին մէջ, տեղի տուած են Ֆրանսական մշակոյթին որուն ընտելացած եւ որով տոգորուած է, Ֆրանսերէնը՝ զպրոցէն ելլելուն՝ իր արտայայտութեան միակ գործիքը նկատելու ատիճան: Ան, զպրոցէն իսկ, գրականութեան համար բուռն սիրով լեցուած, իր կաշման ուժգնօրէն դիտակ, եւ ի ծնէ արգիւպաշտ, նորագոյն նորութեանց հետամուտ, ազդեցութիւնը փնտռած ու խրացուցած է այդ միջոցին իրենց նորարարք ու ճանաչարձակ շրջանին մէջ գտնուող Ֆրանսական խորհրդա-

պաշտներուն, մասնաւորապէս Ռեմպօին, եւ իր տոաջին զրական փորձերը այդ ազդեցութեանց տակ՝ դրած է Ֆրանսերէն լեզուով: Յետոյ անցած է Պրիւսէլ, ուր անձամբ ճանչցած է Վերհարընը եւ անոր ժամանակակից ուրիշ պելժ գրագէտներ ու բանաստեղծներ եւ հանդէսներու մէջ որոնց անոնք կ'աշխատակցէին, երեւցած են իր տոաջին զրական էջերը, Ֆրանսերէն շարագրուած: Մտաշուրթեամբ, կրթութեամբ, ճաշակով՝ «Եւրոպացի» մը դարձած է ան, մերօրեայ Լատին մը, որ Ֆրանսական լիսէին մէջ հին յոյն ու հռոմայեցի գառականներուն ալ ծանօթացած է եւ ըմբռնած ինչ որ կայ անոնց մեծագոյններուն մէջ տեւականօրէն գեղեցիկ. ան յետոյ՝ թարգմանութեանց շնորհիւ՝ գերմանական, անգլիական եւ իտալական մեծ քերթողներուն մօտեցած է եւ, ինչպէս իր Ֆրանսացի եւ պելժ խորհրդապաշտ վարպետներն իսկ բրած էին, իր միտքն ու ճաշակն անոնցմով ճոխացուցած է, այդ բոլորին ներքեւ՝ իր գգաշուրթեան խորը՝ պահելով հանգերձ ներքին կապ մը իր բնիկ Արեւելքին հետ, իր ցեղին ու հայրենիքին հետ: Յետոյ, Կովկաս դարձած է, ուր իր մայրենի լեզուն սկսած է նորէն ուսումնասիրել եւ անով իր գրական կոչումն իրագործելու որոշումը տուած է: Օսմանեան Սահմանադրութեան հաստատուելէն յետոյ, անցած է Պոլիս, ուր ապրած ու գործած է մինչեւ մեծ պատերազմը, հոն, հայ գրական միջավայրին մէջ, հայերէնը — իր մանկութեան բարբառը, կովկասեան հայերէնը, զոր շատ լաւ բրած է պահպանելով — զարգացուցած է եւ իր լուրջ սկզբնաւորութիւնն բրած է մեր ազգային գրականութեան մէջ, մնալով մտաշուրթեամբ, ճաշակով, մշակոյթով՝ միշտ խորապէս «Եւրոպացի», «յառաջապահ գրականութեան» միշտ հետամուտ: Հիմնադիրներէն ու զլխաւոր աշխատակիցներէն մին եղած է Մեյիեան շաբաթաթերթին, որ ջերմեռանդ արդիականութեան, հայկական խորհրդապաշտութեան օրական մը եղաւ: Հոն Զարեան խիղախ հայեացքներով գրական քննադատութեան էջեր, կեանքի վրայ ինքնատիպ տեսութիւններով յօգուածներ, արձակ քերթումներ հրատարակած է, որոնք հայերէնով — զեռ քիչ մը վարանոտ, անհաստատ, ճիգով յօրինուած հայերէնով մը — զրոգ Եւրոպացիի մը գործերն էին: Մեծ պատերազմին մէջ թուրքիոյ մուտ-

քէն քիչ յետոյ, Պոլիսը ձգած ու եկած է Վենետիկ, ուր մնացած է մինչեւ պատերազմին վերջը, այդ շրջանին, գրած է իր տոաջին տաղաչափուած բանաստեղծութիւնները (Վերհարընեան ազատ ոտանաւորով), որոնց լաւագոյններէն մաս մը ես ինքս հաճոյքն ունեցած եմ հրատարակել Վերածնունդ անունով կիսամսեայ հանդէսի մը մէջ որու խմբագրութիւնն ստանձնած էի: Իտալիոյ մէջ, Տանթէի լեզուին ընտելացած, իտալական գրականութեան աւելի մօտէն ծանօթ դարձած, իտալացի հին ու նոր կարեւոր մատուցականներու հետ բարեկամացած, ան պատերազմի ընթացքին՝ մեր ազգային գառի փրփաւանտին նշանակելի ծառայութիւններ մատուց: Դաշնակիցներու յաղթանակէն յետոյ, դարձաւ Պոլիս, ուր իբր ուսուցիչ եւ իբր գրագէտ գործեց քանի մը տարի, այդ շրջանին հրատարակեց Որերի Պտակը հատորը, ուր ամփոփած էր իր բանաստեղծութիւնները, մասամբ գրուած Վենետիկ, մասամբ Պոլիս: Անոնց մէջ, հայերէնը դարձած էր աւելի ճոխ, աւելի ճկուն, բայց զեռ անհարթութիւններով, տարօրինակութիւններով եւ մերթ անճշդութիւններով խառն: Այդ ոտանաւորներէն շատերը օտար լեզուէ մը թարգմանուած — եւ յաճախ տառացի թարգմանուած — ըլլալու տալաւորութիւնը կը ձգէին: Բայց ինչ բարձր ու նոր գեղեցկութիւններ կային այդ քերթումներու լաւագոյններուն մէջ: Աքանջելի բանաստեղծ մը կը յայտնուէր հոն, որ արուեստով ու մտաշուրթեամբ զեռ կը մնար գրելով միշտ Եւրոպացի, հետեւող Փարիզի ու Պրիւսէլի խորհրդապաշտներուն, բայց որոշապէս տարբեր Մեծարեւոյցն, Սիւրմանդօն, Զրաքեանէն, Վարուժանէն, Թէքէեանէն, որ անոնք ալ Ֆրանսական նոյն դպրոցին այս կամ այն վարպետներէն ազգուած էին եւ իրենց արտադրութեանց մէջ մեծ չափով «Եւրոպացի» էին հայ լեզուով, բայց աւելի հայկական տարրեր պարունակելով իրենց գործին մէջ, եւ աւելի կատարեալ ու հարգատա հայերէն մը գրելով: Զարեան իր որոշ, շեշտուած խառնուածքն ունէր, որ եւ ի յայտ կուգար այդ հատորին մէջ, եւ այդ խառնուածքն իսկ է որ զինքը մղած էր Ռեմպօն նախընտրել իբր գեղեցկագիտական առաջնորդ (ինչպէս Վարուժան՝ Վերհարընը եւ մանաւանդ Հիւկօն, Սիւրմանդօ՝ Վերհարընը եւ Մեթերլինքը, Թէ-

քէեան՝ Պոտլէոր, Վէրլէնն ու մանաւանդ Սամէնը՝ Այդ հատորին մէկ որոշ մասին մէջ (և որ լաւագոյնն է) Զարեան կը յայտնէր սակայն արդէն հայկական խորք մը, — հայ հին ձեռագիրներու նուիրած իր գեղեցիկ տաղին և մանաւանդ իր գմայլիի «Ասացումք» ներուն մէջ, որոնց նիւթն ու գգացումը հայկական, բայց ձեւը նորէն շատ աւելի մօտիկ կը մնար արեւմտեան խորհրդապաշտներուն քան սեւ հին կամ նոր հայ բանաստեղծի, (մինչ Մեծարենց մերթ խորքով ու ձեւով կը ներշնչուէր Ակնայ անտուններէն, Վարուժան մերթ լիալիւ խնամութիւն ցոյց կուտար Ալիշանին, Պէշիկթաշլեանին, թէքդեանին հետ, Սիւմանգո՝ վերջերը մանաւանդ՝ սկսած էր դիտակցարար փնտռել Նարեկացիի, Շարականներու ազդեցութիւնը և զայն խառնել արեւմտեան խորհրդապաշտներէն իւրացուցած իր արուեստին)։ Պոլիս, այդ շրջանին, Զարեան՝ թէքէեանի հետ հրատարակեց նոր «յառաջապահ օրկան» մը, խորմալիւս, որ վեց-եօթը թիւ միայն ունեցաւ գէպքերու բերմամբ, և ուր Զարեան ի լոյս բնծայեց, արձակ քերթումներու և քննադատական յօդուածներու հետ, իր բանաստեղծական մէկ շքեղ ու խորունկ գործին, «Երեք երգ ասելու համար Վիշապ Երկրի և Վիշապ Երկնքների» տիտղոսով քնարերգական և իմաստասիրական թատերաքերթումի մը, առաջին երկու դրուագները։ Այդ գործին, զոր Զարեան կ'ենթադրուէր «Խորհուրդներ» (միջնադարեան Որսմէլեաներուն հեռուդուլեամբ յղացում խորհրդակիր տեսարաններու շարք՝ կրօնական շունչով մը տողորում), խաղերէն թարգմանութիւնը, խաղացի տաղանդաւոր բանաստեղծի մը ձեռքով և հեղինակին օգնութեամբ կատարուած, հրատարակուեցաւ՝ պատերազմի ընթացքին՝ Միլանի Eroica հանդէսին մէջ, յետոյ, Լանչիանօի Քարրապպա հրատարակչական տունը օտար և խաղացի գասական գրողներու մատենաշարին մէջ մտցուց այդ գործը։ Հոշակաւոր երգանան Ռեսպիկի երաժշտութիւն յօրինեց այդ թատերախաղին համար, որ և գործադրուեցաւ Հոմի, Լայփցիկի և այլ քաղաքներու նուագահանգիստներու մէջ։ Առաջին մասը, թարգմանուած չորս լեզուներու, հրատարակուեցաւ Լայփցիկի հրատարակիչ մեծ տան մը կողմէ։ Իտալական թերթերը բազմաթիւ յօդուածներ տար իրենց մէջ, որոնց խմբագիրն այդ գրքին իր փոփոխութիւնը, որուն խմբագիրն այն ատեն ինքն ինքն Մուսօլինին էր, գրեց թէ՛ «Վերջին տարիներուն լոյս տեսած բանաստեղծական գրքերէն, երեք երգը ամենէն արժէքաւորն է, և թէ ազգ մը որ այդպիսի բանաստեղծներ ունի, արժանի է իր ճակատագրին տէր դառնալու»։ Ատա Նեկրի գրեց՝ «Հոն կան մասեր որ կը հասնին աստուածային գեղեցկութեան, և պէտք է երախտապարտ ըլլալ հեղինակին՝ մարդկութեան ըրած այդ նուէրին համար»։ Ալֆրեատ Կալլէթթի գրեց՝ «Միայն Շէլլին կարող էր հասնիլ այդ գգայնութեան և այդքան մաքուր բանաստեղծութեան»։ Նոյն ձեւով արտայայտուած են Միլէյ տէ Ունամունո, սպանիացի յայտնի գրողը, Լուտովափաքի, Սորալոնի սլաւ գրականութեանց ուսուցիչը, որ և այդ գործի մէջ մասը թարգմանած է լեհերէնի։ Սմեթլիկացի բանաստեղծուհի մը, Օր, Իրէն Ալեքսանտէր, անգլիերէնի թարգմանեց այդ գործը և հրատարակեց վերջերս։ Այսպիսի մեծատարած ու թանկարժէք յաջողութիւն մը գտնելու արգարեաւ արժանի գործ մըն էր այդ թատերաքերթումը, որուն առաջին երկու մասերուն ընթերցումը իմ վրայ ևս ձգած է բարձր մտածման և մեծ արուեստի գործի մը ապաւորութիւնը և ցանկալի է որ բնագիրը հրատարակուի այդ հոյակապ քերթումին, որ մեր գրականութեան բարձրագոյն արտագրութիւններէն մին է։

«Տատրագոմի Հարսը», սակայն, ըստ իս՝ աւելի ինքնատիպ և աւելի զօրեղ գործ է քան երեք երգը։ «Երեք երգ»ին պէս արտագրութիւն մը մեծ նորութիւն է մեր գրականութեան համար, բայց համաշխարհային գրականութեան մէջ այդ սեռին պատկանող նշանաւոր գործեր արդէն տուած են Տանթէ (Նոր Կիսնք), Շէքսպիր (Ամառ գիշերուան մը երազը), Կէօթէ, Պայրըն, Շէլլի, Մեթերլինք, երն)։ Այդ հսկայ վարպետներուն շուրջին հետեւելով, Զարեան ուզած է մեր գրականութիւնը ճոխացնել՝ մարդկային ճակատագրի ու տիեզերական կեանքի խորհուրդն արտայայտել ձգտող թատերական քերթումով մը որպիսին չունէինք մենք զեռ/Լեւոն Շանթի շին Աստուածները աւելի պատմական ողբերգութիւն մըն է՝ քնարերգական ու երազային մասերով, Ահարոնեանի Սեւ Թռչունը չափա-

զանց նմանողական է Մեթերլինքի/), երկր երգին մէջ, ոչինչ կայ հայկական, ոչինչ տեղական, գերազանցապէս մարդկային բանաստեղծութիւն է, ուր եւրոպական գրականութեան մէկ մեծ սեռին մէջ հայարարաւ գործ մը արտադրել ուզած է հեղինակը, իր անձնական տեսիլն ու շեշտը դնելով հոն, եւ յաջողած է: «Տարագումի Հարսը», ինչպէս պիտի ցոյց տամ յետոյ, խորապէս հայկական է, ոչ միայն նիւթով ալլ եւ՝ յաճախ՝ ոճով, պահպանելով հանդերձ մարդկային լայն տարողութիւն, եւ հոն Զարեանի քերթողական անհատականութիւնը աւելի շեշտուած ու հզօր դուրս կը ցատքէ:

Պոլսէն Զարեան զնաց Երեւան, խորհրդային բեթիմին՝ հաստատուելէն յետոյ, հայրենիքին մէջ գործելու ազգասիրական մղումէն առաջնորդուած: Հոն մնաց մէկ երկու տարի, Համալսարանին մէջ ֆրանսական գրականութեան պատմութեան դասաւանդութիւնը կատարեց: Քիչ արտադրեց, բայց աչքերն ու սիրտը լեցուց հայ հողի, հայ մթնոլորտի, հայ բնութեան, հայ ժողովրդական միջավայրի տեսիլներով ու շունչով: Աւելի խորապէս Հայ էր երբ դարձաւ Եւրոպա: Հոն քիչ արտադրած էր, բայց իր ապագայ արտադրութեանց համար տարրեր հաւաքած էր: Փարիզ դարձին, երբ դեռ բարեկամ կը մնար Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներուն, հրատարակեց ընդարձակ ու մեծարժէք քերթուած մը, Հայաստանում, որ խրթին բայց խոր եւ ուժեղ համադրութիւն մըն էր Հայաստանի ֆիզիքական ու բարոյական հոգեբանութեան: Յետոյ, դատուեցաւ Խ. Հայաստանի իր բարեկամներէն, ու վեհետիկ քաշուելով Պոսթընի Հայրենիքին մէջ սկսաւ հրատարակել Անցորդը եւ իր ձամբորդը տիտղոսով յօդուածաշարքը: Շատերուն համար, որ ուշադրութեամբ չէին կարդացած օրերի Պսակը (եւ երեք երգին առաջին երկու մասը Բարձրալանքին մէջ), կամ կարդացած եւ արժէքը չէին տեսած, յայտնութիւն մը եղաւ այն մեծ բանաստեղծ-գրագէտը զոր յանկարծ կը գտնէին այդ յօդուածաշարքին մէջ: Ընդդէմ է որ օրերի Պսակի քերթողը հոտ աճած, բնդլայնած, ճոխացած կ'երեւար, եւ անոր վրայ կ'աւելնար մոլեգին ու հզօր երգիծարան մը, աւելի քան երեք արդիական, խորհրդապաշտ, մրրկայնօրէն քնարերգական արձակի մը մէջ, եւ իր հայերէնը,

մնալով հանդերձ ինքնատիպ, անձնապէս զարբնուած, կ'երեւար աւելի հարագատ, յղկուած, ճոխ ու ճկուն քան նախորդ գործերուն մէջ: Երգիծական բաժինը, Խ. Հայաստանի քաղաքական ու մտաւոր գրեթէ բոլոր ղեկավարներուն — եւ ամբողջ բեթիմին — դէմ ուղղուած, կը քսուէր կողմնակալութեամբ տողորուած էր եւ անարդարութիւններով լի, ինչքան ալ դուռ դրական ձեւի տեսակէտով շահեկան. Հայաստանի այժմեան բեթիմին ու վարիչներուն թերութիւնները Հափազանցուած էին, եւ գրական կողմերը բոլորովին անտեսուած: Բայց քնարերգական բաժինը, Հայաստանի բնական տեսիլներուն, ժողովրդական տիպարներուն ու կենցաղին, աւանդութեանց ու հէքեթներու, առօրեայ դէպքերու եւ մերթ հայցելի ճակատագրին հետ կապ ունեցող բնդհանուր հարցերու նուիրուած, հայրենի հողին ու ցեղին համար բուն սիրով թրթռուն, արտակարգ զեղեցկութիւններ կը պարունակէր: Այդ գործը իր գուգեակն ունէր Զարեանի երկիր նախկին վէպին մէջ ուր նոյնպէս երգիծանք ու քնարերգութիւն զուգորդուած կը թաւալին՝ նոյնպէս արդիամոլ մրրկային նուագայնութեամբ սճի մը մէջ՝ որ սակայն որակով ու շեշտով տարրեր է Զարեանինն եւ ուր երգիծական սլաքները հակառակ ուղղութեամբ կ'արձակուին: Ատկից յետոյ, Զարեան կողմնակիցն ու Հայրենիքին մէջ սկսաւ հրատարակել յօդուածներու երկու շարք, Արեւմուտք եւ Քաղաքներ ընդհանուր տիտղոսներով, ուր իր Պոլիս ու Եւրոպական զանազան քաղաքներ անցուցած կեանքէն յիշատակներ, տեսարաններ, տիպարներ կ'սգէ, խանդավառ բանաստեղծութեան ու սուր հեղնութեան նոյն մշտական խառնուրդով, արուեստագէտ ու մտածող եւ արեւմտեան հին ու նոր մշակոյթներու իրազեկ գրագէտի հարուստ, զօրեղ ու հիթալից ոճով մը: Այս երկու շարքերը, ինչպէս եւ Անցորդը, — ինչպէս եւ Զարեանի երկիր նախկին —, կը յիշեցնեն Հայնէի բայզալիտէրը, նուազ նորը՝ հեղնութեամբ, նուազ փափուկ ու սրտալոյս՝ քնարերգութեամբ, աւելի յորդ, աւելի ծայրայեղ, աւելի տարօրինամոլ, — ոճով աւելի մօտ Նիչչէին, Պլէյքին, Ռեմպօին քան Հայնէին. — բայց միշտ լի՝ խորքին մէջ՝ իրական բանաստեղծութեամբ, յօրինուած՝ զիտակից արուեստով մը, որ այդ Հափազըրկութեան ու ժխորին մէջ իրեն յատուկ չափ մը եւ ռիթմ մը կը գնէ:

Այդ գրական արտադրութեանց ամբողջութեան մէջ, ամենէն բնորոշ դերէն մին է՝ պարզ, ինքնարուի, միամիտ, բնազդական, բնական, հակիրճ ու խիտ ոճէն գրեթէ մշտականք խորշանք մը, բարդին, արտասոցին, առեղծուածայինին, «մեհենական» ին նախասիրութիւնը, գերազրգոտւած երեւակայութեան մը եւ գերաձգոտւած ոճի մը գրեթէ անդադրում որոտագոյ — ու մերթ յադնեցոյցի — մրբկաթաւումը: Ատիկա ինծի կը յիշեցնէ ինչ որ Փօլ Ատան — Զարեանի հետ մտաւոր ու գեղեցկագիտական խնամութիւն ունեցող ֆրանսացի հանգուցեալ մեծ խորհրդապաշտ ու գիւցագնաշունչ զրազէտը, — որմէ խնդրած էի յոռաջարանը գրել հայ ժողովրդական երգերու ֆրանսերէն թարգմանութեան հաւաքածուին, ըսաւ ինծի՝ զրքին փորձերը կարգալէ յետոյ. «Բի՛ մը շատ միամիտ, շատ պարզուկ են այդ երգերը, ձեր ներածութիւնը աւելի հաճոյքով կարգացի քան երգերու ամբողջ հաւաքածուն...»: Ներածութեանս համար գովեստը՝ մեր գեղեցիկ ժողովրդական երգերուն համար այդ քամահրանքին միացած՝ զիս դժգոհ ձգեց, եւ զարմանքս յայտնեցի իրեն. «Ձեմ սիրեր պարզը, ըսաւ, թերեւ թերութիւն մըն է, բայց ի՞նչ բնեմ, չեմ սիրեր ինչ որ պարզ է»: Նորէն, մեր գատին՝ որուն ջերմ բարեկամ էր՝ ծառայութիւն մատուցանելու համար, սիրուն բաներ փնտռեց ու գրտաւ ըսելու այդ երգերու մասին, եւ տուաւ թանկագին յոռաջարան մը, ուր սակայն իր կնճոռաւ ու նրբամոլ միտքը ուրիշ բան տեսած էր այդ երգերուն մէջ քան ինչ որ կայ: Բայց իր որոշ, կարուկ խօսքը՝ «Պարզը չեմ սիրեր», միտքս մնացած է: Զարեան ալ միտք մըն է որ իր ցարդ արտադրած գործերուն մէջ՝ շատ յաճախ կամովին հետու կեցած է պարզէն: Եւ կը սիրեմ պարզը, խորութիւն ունեցող, խտացած պարզը, Սաղմոսները, Փասքալի խորհրդածութիւնները, Հայնէի «Լիա»ը, Պոլէրի հնչեակը, Վերլէնի տաղիկը, Քուչակեան կամ Խաչեանի քառեակը, որոնք շատ ծանրաբեռն են մտածումով եւ զգացումով, բայց ոճով յստակ, հոծ, բնական, — ինչպէս եւ բոլոր ժողովրդական բնաբեր երգերը, որ հիմքն են ամէն ճշմարիտ բանաստեղծութեան: Կը հիանամ խրթին, բարդ, տարօրինակ, խորհրդալից ոճին վրայ, որուն նախատիպարներն են Լաօ-Չէի իմաստասիրական քերթումը, Յայանու-

թեան Գիրքը, եւ որուն մեծ նմուշներ են Նարեկացին, Նիցչէն, Պլէյքը, բայց կը կարծեմ որ եթէ ամբողջ Աւետարանը գրուած ըլլար Յայանութեան Գրքին ոճով, շատ բան պիտի կորսնցնէր իր գեղեցկութենէն: Յայանութեան Գիրքը տարօրինակ է, ուժեղ, ազդեցուցիչ, բայց աւելի գեղեցիկ, աւելի յուզիչ, աւելի եւս խոր ու «մարդկային» են Երգ Երգոցը, Սաղմոսարանը, Յորայ Գիրքը եւ մանաւանդ չորս Աւետարանները՝ իրենց հոյակապ պարզութեան մէջ, որ կազմուած է հականք խտացնելու, բնականին մէջ բոլոր խորհրդաւորութիւններն ու բարդութիւնները հալեցնելու սղմեցնելու կարողութենէն: Եթէ ինծի բռնէին որ «Անապատ մը պիտի քաշուիս եւ պէտք է բնորոշ հեռոյ տանիլ կա՛մ Հայնէն, Վերլէնը, Երգ Երգոցը, Քուչակը եւ կա՛մ Նիցչէն, Ռեմպոն, Յայանութեան Գիրքը, Նարեկացին, առանց վարանելու առաջինները կ'ընտրէի, վերջինները հետս տանիլ չկարենալուս ցաւելով հանդերձ:

Արդ, «Տատրագոմի Հարս»ին մէջ, Զարեան որոշ մօտեցում մը ցոյց կուտայ զէպի պարզն ու բնականը, զէպի ժողովրդական երգն ու պատմութեամբը: Ատիկա արդէն քիչ մը երեւցած էր նաեւ իր Որերի Պատկերն եւ Երեք Երգին ինչ ինչ մասերուն մէջ, բայց նուազ շեշտուած ու սխտեմատիկ կերպով քան հոս, եւ առ ալ, ըստ իս՝ զլիաւոր պատճառներէն մին է որ «Տատրագոմի Հարս»ին մեծ առաւելութիւն մը կուտան Զարեանի նախորդ գործերուն վրայ:

Զարեան իրեն նիւթ առած է Սուլթան Համիտի օրով թրքահայաստանի մէջ մզուած «ազատագրական պայքարներու» մէկ գրուածքը, զոր գտած է «Թուրքի»ի «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակներ»ուն մէջ: Սասնոյ Տատրագոմ գիւղէն, որ Բիւրաթեթ յարձակմանց եւ աւարառութեանց նշաւակ կ'ըլլայ երբեմն, խումբ մը կտրիճներ կ'որոշեն ձգել տուն տեղ, երթալ միանալ «Ֆէտայի»ներու խումբերուն, եւ կոտելով Բիւրաթին եւ զայն հովանաւորող, աւելի եւս վաշտաղ լուծ մը իրենց վրայ ծանրացնող թուրք կառավարութեան զէմ, վրէժը լուծել իրենց ցեղին ու ընտանեկան յարկին զէմ գործուած անարդարութեան ու անարգանքին: Առանցմէ մին, Յովան, նոր ամուսնացած է երիտասարդ գեղեցիկ աղջկան մը՝ Սանայի՝ հետ: Կինը կը մնայ միմակ, տարի-

ներով, ու իր կեանքի զարուհը կը մաշեցնէ սէրէ, պոռանքէ, բնտանեկան քաղցր կեանքէ ալրիւթեան մէջ. իր ամուսինը որ մեկնած է պաակուելէն քիչ յետոյ, գաւակ մ'իսկ չէ ձր-զած իրեն՝ իբր միւթաբուծիւն, ինչ որ սակաւագէտ է ալրիւթեան պարագաներուն: Օր մը, գեղեցիկ քիւրտ տղամարդ մը կը տեսնէ Սանան, կը սիրահարուի անոր, եւ կը փախ-ցընէ զայն ու կը տանի իր տունը, զայն իր ամուսինը կը դարձընէ: Հոտ կը գտնէ Սանա սիրոյ վայելքը զոր իր բոյնին մէջ բազմը ի-րեն զլացած էր: Տատրագոմ՝ ամբողջ իրար կ'անցնի հայ բնտանեկան յարկի այս սրբա-պըզովներէն, «Ֆէտայի» ներք կ'իմանան, զայ-րոյթով կը բռնկին, կ'երթան պաշարել Քիւր-տին տունը, առեւանդիչը Սանայի աչքին առ-ջեւ կը խողխողեն ու յետոյ կը դառնն Սա-նան եւ իր ամուսնոյն իսկ ձեռքով սպաննուե-լու կը զատապարտեն, որպէս զի Հայ Յճախին արատաւորումը պատիւը յանցաւոր կնոջ ա-րիւնով լուացուի: Դէպքը իրական է, ականա-տես մըն է որ պատմած է զայն: Ու ամէն ինչ բնական է, — թէ եւ ցաւագին ու ահելի-ուժեղ, բիրտ ու պարզ բարքերով լեռնական գիւղացիներու միջով ալրիւթեան ծոցն անցած ալր ահաւոր տոսմին մէջ:

Այդ տոսմն է որ երգած է Զարեան: Եւ ալր մեծ նիւթը գտած է իր արժանաւոր ար-տայայտիչը Զարեանի մէջ:

Ամենալաւ բանը, զոր, նախ, բրած է Զարե-ան՝ իր քերթումին մաքրութիւնը եւ բարձ-րութիւնը պահելու համար, այն է որ իր հե-րոսներուն չէ տուած ու եւ կուսակցական հանգամանք (Դաշնակցական խումբի «տէս-թան» մը պիտի ըլլար այն ատեն իր քեր-թումը, ինչպէս ըլլալ գրեթէ սկսած էին Սիամանդոյի Հայրութիւնէրու շարքին անյաջող քերթումներէն տմանք), ան նոյն իսկ գգու-շացած է զանոնք ցոյց տալէ իբր բովանդակ հայ ազգի, հայկական դատի համար կոտոր-ներ, «ազատագրական մարտիկներ», Սիաման-դո ա'յդ իսկ իրեն նիւթ տուած է՝ դիւցալնո-րէնին մէջ, եւ հոյակապօրէն յաջողած է, նիւ-թին ընդհանրական, մարդկային, լայն տարո-ղութիւն մը տալով, ինչպէս եւ իր շունչին զօրութեամբ, զգացման խորութեամբ եւ ոճին ինքնատապովութեամբ, հոս՝ բուն նիւթը ազատա-մարտիկ պայքարը չէ արդէն, տարբերային բուն բաղիւսմներու զոհ գացած զժրագոյ կնոջ

մը ողբերգութիւնն է՝ է'ն առաջ, լեռնական գիւղի մը մարդոց մէջ անցած: Զարեան զալր լաւ ըմբռնած է եւ իր հերոսներուն տուած է պարզ, վերածեալ, տեղական նկարագիր մը, որ նորէն՝ իր մասնաւոր գոյնին մէջ է'ն՝ մարդ-կային ընդհանրականութիւն ունի: Ատոնք, նախնական, տգէտ, կոպիտ, կարծր, աւանդա-մուլ լեռնայիններ են, երկրագործ ու խաշնարած, բնութեան ծոցն ապրող, բնութեան շատ մո-տիկ, բնական տարբեր, որոնց համար կայ երկու մեծ սրբութիւն, իրենց մայր-հողը եւ իրենց բնտանեկան բոյնը՝ ասոնց հետ կապ-ուած բոլոր հինաւուրց աւանդութիւններով ու օրէնքներով: Անոնց մէջ կը տիրեն պարզ ու անհաշտ հաւատալիքներ ու խիստ բարոյա-կան մը, որոնք իրենց բիրտ գեղեցկութիւնն ունին եւ զոր պաշտպանելու համար զիջագ-նական խոյանքներու կարող են: Համիտեան շրջանի «յեղափոխական» շարժումները քն-նադատուած են եւ իրապէս քննադատելի ե-ղած են, իբր՝ մեծ մասամբ՝ անխոհմ ու ան-հաշիւ արարքներ: Տրուած ըլլալով թուրքին ու Քիւրտին հոս ու գինեալ զանգուածներուն քսան անգամ աւելի զօրեղ ըլլալը քան ցրուած, անդէն, եւ դարաւոր ստրկութենէն ոչ միայն յարձակման ալ նոյն իսկ ինքնապաշտպանու-թեան անկարող դարձած թրքահայոց ստուար մեծամասնութեան կացութիւնը՝ ինչպէս էր ան այն ատեն, ու թշնամութիւնը սահմանա-կից Ռուսիոյ մեծագոյր ու բռնակալ կառավա-րութեան, որուն դէմ միանգամայն՝ ինչպէս եւ թուրքին ու Քիւրտին դէմ՝ կ'ուղղուէր ալր ծայրայեղօրէն միամիտ ու թէօրիական կեր-պով յղացուած ու ծրագրուած ազատագրական գործունէութիւնը, եւ Արեւմտեան Եւրոպայի կառավարութեանց յայտնի, բացարձակ չկա-մութիւնը լուրջ միջամտութեամբ մը հարցին արմատական լուծում տալու, անոնք ազիտարեր միայն կրնային ըլլալ, եւ փոխանակ ժողո-վուրդը տոաջնորդելու դէպ ի ազատութիւն, զայն կոտորակելու, տկարացնելու եւ ապա-գայ աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ անոր իրական ազատագրումը վտանգելու պի-տի ծառայէին, ինչպէս եւ եղաւ: Բայց, զըր-սէն՝ հեռուէն՝ մտաւորական գեղավարներու կողմէ տարբեր քաղաքական գործունէութեան մը ալր սխալ մէկդի դնելով, իբր մարդ նը-կատի ունենայ միայն թրքական Հայաստա-նի այս կամ այն անկիւնէն ելած ըմբոստ հո-

գիւնները, որ չհանդուրժելով իրենց քրտինքով վատակուած հօտերն ու արդատաւորուած հողին բերքը թալլող եւ իրենց բնաւանական յարկը պղծող զաւրիւր բռնութեան, գէնք կ'առնէին ու լեռ կ'ելլէին, փնտաւորին փնտաւելու, բռնաւորէն վրէժ լուծելու բնական ու զեղեցիկ զգացումով, զորովագին հիացում մը կ'ունենայ մարդ անշուշտ անոնց հանդէպ: Մեր յեղափոխական կուսակցութեանց կազմուելէն առաջ, այդ բմբոստ տիպարները, որոնց մէջ ցեղին հինաւորաց գիւցազնական ոգին կը վերապրէր, եղբւր եւ մեր մէջ, — Արսիկանի երգած Աղասիները, Հայաստանի լեռնոտ մասերուն մէջ (Ղարաբաղ, Սասուն, Զէյթուն, Հաճըն, ելն,) գէնքի գործածութիւնը եւ կոտորի ոգին պահպանած քաջերը: Ասոնց ինքնապաշտպանութեան արու ճիգերը, բնագոյնն ու բողոքի ժեսթները, տեղական հանգամանք պահպանելով, ցեղին պատիւը կը փրկէին, ապագայ լաւագոյն օրերու մէջ ազատագրական մեծ ու լուրջ ազատամբութեան մը համար պահեստի ուժի կորից մը կը կազմէին եւ ժողովուրդին բնոյճանրութեան վտանգ չէին ձեւացներ: Զարեան, իր արուեստագէտի բնագոյնով, խուսափած է իր հերոսներուն բերանը ազգը փրկողի մեծ յաւակնութիւններով ուռած ճառեր զնելէ, եւ ի վեր հանած է անառարկելի վեհութիւնը անարդ բռնութենէ մը զգուած ու կատաղած պարզ ու մաքուր լեռնականներու, որ, քաղաքական մեծ ծրագիրներէ հեռու, արտաքին օգնութեան վրայ բնաւ յոյս չունենալով, անարգուած ու անպատուած սարուկի կեանքէն նախամեծար կը համարին լեռնայածիկ քաջի արկածախնդիր, յանդուգն, վտանգալից ու վեհ կեանքը: Եւ Զարեան տեղի եւս իրաւունք ունէր իրերն այդ ճիշդ ու մասնաւոր լոյսին մէջ տեսնելու, քանի որ՝ ինչպէս ըսի արդէն՝ իր քերթութեան բուն նիւթը՝ ազգային հարցը չէ (որ կը զգացուի միայն՝ իբր անտես խորք, կամ իբր մթնոլորտ), այլ ցեղային բաղխումներու մէջ պայթող սիրոյ պատմութիւն մը:

Ազնիւ հիացմամբ մը լի, բայց քիչ մը շատ բացազանջալից ու աւելորդաբան յօդուածաշարքին մէջ գոր նուիրած է այս քերթութեան, Ահարոնեան ինծի կը թուի հիմնական սխալ մը գործած ըլլալ «Շէքսպիրեան տրամա» մը տեսնելով անոր մէջ: Նիւթը Շէքսպիրի արժանի է արդարեւ, բայց Զարեանի այս քերթութեամբ Շէ-

քսպիրեան գործ չէ: Ամենամօսմ քնարերգութեան տակ՝ որ արդէն յաճախ կը միանայ առօրեայ կեանքի պարզ խօսակցութեան, Շէքսպիր է՛ն առաջ թատերգակ է, ունի թատերգական էական յատկութիւններ՝ գործողութիւն եւ հսկերանութիւն: Զարեանի քերթութեան գերակատարները ուրաւագոյն անձնաւորութիւններ են, եւ առաջն ալ պատկերացում է իր մեծ գծերով, առանց անոր խորքը ամբողջապէս ցոյց տրուելու, առանց տիպարներէն ու եւ է մէկուն հսկեկան ներքինը լիակատար լոյսի մէջ գրուելու: Զարեան — նոյն իսկ երբեք ելլին մէջ, — թատերգակ չէ, ինչպէս եղան սղերգութեան հիմնադիրներն իսկ «Ռոբեսպիէական» եւ «Պրոմէթէոս»ի հեղինակ Եսթիէսը, Իդիլլոս Արքայի հեղինակ Սոփոկլէսը, եւ ինչպէս եղան Շէքսպիր ու Մոլիէր, այդ գերազոյն վարպետները թատերագրական արուեստին: Զարեան՝ քնարերգակ ու գիւցազնեղակ, երգող ու նկարող բանաստեղծ է, Պայրընին, Շէլլին պէս: Իր այս գործը վիպերգ մըն է, սղերգական շունչով, բայց ոչ սղերգութիւն մը:

Առաջին գրուողին մէջ (Գիւլում Կարաւնիք է) կ'երգուի լեռնական հայ գիւղին պտակի աւանդական նաշխուն, խորհրդաւոր հանգէսը: Զովան, ուժեղ, կոշտ ու պարզուկ երկրագործ մը, կ'ամուսնանայ նաղելագեղ փափուկ աղջկան մը՝ Սանայի՝ հետ: Շրջապատող վայրի բնութիւնը, գիւղի մարդոց նախնական բարքերը, շինական հաւատալիքներուն ու աւանդութեանց միամիտ ու նկարէն բանաստեղծութիւնը, ամէն ինչ հոն ցոյց տրուած է արագ, ջգուտ վիպումի մը մէջ, հակիրճ, կուռ, փառ պատկերներով: «Նկարագրութիւն» մը չէ ասիկա, ու է. «Նկարագրութիւն» չկայ արդէն բովանդակ քերթութեան մէջ, Զարեան փարսախներով հետու է իրապաշտ գրականութենէն, իր գրական մեթոտը ներհակն իսկ է իրապաշտ մեթոտին, տեսիլներու շարքի մը մէջ խառցած պատկերացումն ու մեկնարանումն է կեանքին: Ամէն ինչ, լեռը, հովը, աւետարանը, ծառը, մօմը, եկեղեցւոյ կամարը, քօղ մը, քոչոյց մը, շարականը, ոգի է հոն, կ'ապրի իր խորհրդաւոր կեանքով, կը գործակցի մարդկային տոամին որ քայլ առ քայլ կը յառաջանայ: Զարեան, որ գիւղի կեանք չէ ապրած, որ Սասուն չէ

տեսած երբեք, այդ Տառապոստին գաժան դէմքը, կծու հասն ու գոյնը կուտայ՝ կեանքով բարախուն, բնական, հարազատ, եւ ընթերցողին վրայ այն տպաւորութիւնը կը թողու թէ այնտեղ իսկ նստեր գրեթէ իր քերթուածը: Իր բանաստեղծի ներքնապատկերին է որ, Սասունցւոց կեանքին վրայ քանի մը տեղադրական ու ազգադրական էջերու ընթերցումէն քաղած հանած է պատկերացում մը աւելի ճիշդ, աւելի խոր քան ուրիշ տառական մանրակրկիտ նկարագրութիւնը:

Առաջին բուռէն, բանաստեղծը կը դգայնէ, — եւ ինչքան լաւ է այդ — որ Սասնա նախասահմանուած է դժբաղդութեան: Հրեշտակները որ երկնքէն իջած, օդին մէջ սաւառնելով, կը նախազանէն պատկի հանդէսին, յանկարծ կը դառնան երկինք, բայց մին, Սասնայի պահապան հրեշտակը,

... կապուտաչ — Ալքատ ծի հրեշտակ, թռչտելու տեսն թեւը զարնում է — ժամի սուր թաշին եւ կըսկըծալով ճընում է շուարած:

Թեւը կոտրած այդ վիրաւոր հրեշտակը այլ եւս պիտի չդառնայ երկինք, պիտի մնայ Սասնային մօտ, անտես ընկեր ու ցառակից այն «կոտրած թեւով» եղբրական կեանքին զոր ան պիտի ունենայ: Սասնա, սիրուն թռչնիկ, կը յանձնեն այդ բարի ու կռաւիտ մարդուն որ Յովանն է: Մէրը հոտ գործ չունի. Սասնան վախ ու խորշանք միայն կը զգայ. աւանդական «այո՛»-ն իսկ ըսել կը վարանի, ու պսակող քահանան է որ կը ստիպէ գայն ըսելու՝ «Աղջի՛, ասա հա՛...»: Բայց առամին այդ սկզբնաւորութիւնը (ստամ որ դարերով ամենօրեայ գէպը եղաւ Արեւելքի գիւղերուն մէջ) անձանօթ կը մնայ, աննշմար կ'անցնի հարսնեւորներու ուրախութեան, պարերուն, երգերուն մէջ:

Համայնական կեանքին սպառնացող վտանգի բոթն է որ կուգայ ցուրտ խաւար մը թափել այդ հարսնիքի սօսին լոյսերուն վրայ.

... Խրճիթի առջեւ, ծի ձի է կանգնել, իր ամբակները — Զարնում է քարին. — «Բաց արէք գուռը»... բացում են գուռը — Քամին ծանում է ու թաւալ գալիս հարսներին կը ծախէ: — «Խէր լինի ակալեր...»: «Այս անգամ խեղ չէ, — Թրքերը եկել — հարեւան

զիւղից աղջիկ են տանում, գուար ու նախիր, — Գիրքեր բռնեցէք...» — Եւ լրրաբերը ձին ծորակում է եւ ձեղքում հովը: ... Յովանը, կառաւ, հրացանը ձեռքին, խրճիթի առջեւ — Գողում է, սարսուռ, կը ծուծ շրթերը. — Սասնան գունաթափ դեպին է փռուել, աղօթք է անում — Կանոնչ աչքերով անտես իր հիւրին...

Երկրորդ գրաւորը (Յովանը գինուոր է գնում)՝ հոյակապ պատկեր մըն է Սասնայ գիւղի երկրագործ ժողովրդի ամենօրեայ կեանքին: Հոտ ինչպէս նախորդ գրաւորին մէջ (Մեր Թագաւորն էր խաչ, խաչվառ խաչ ու մաչ, եւ այլն), — Կոմիտաս վարդապետի հրատարակած ժողովրդական երգերէն առած է մօթեֆներ (շօտովի, հօ, օրի՛նաւ է Աստուած, եւ այլն), ու նաեւ գիւղական աւանդութեանց, բարբերու, նիստուկացի յատկանշական գծեր, եւ գանձեր խառնած է իր անձնական քնարերգութեան ամենի ալիքին, ինչպէս Րիմսքի-Քօրսաքօֆ մը ըրած է ոտն ու արեւելեան ժողովրդական մօթեֆներուն համար, եւ ատենք կուտան գիւղական ու հայկական գոյն այդ քերթումներն որ ինքնին գիւղական, ժողովրդական արտայայտութիւն ըլլալէ հետո է, որ քաղաքի բարդ ու նուրբ արուեստագէտի զործ է գիւղի կեանքն իր ուրսն տեսիլովը համադրող:

Այդ ամբողջ հատուածին մէջ՝ Հողի Աշխատանքին սուրբ զեղեցկութիւնը երգող ագնիւ ու հօր շունչ մը կը տիրէ: Այդ երկրորդ գրաւորը կ'աւարտի նոյնպէս Աղէտին ուրիշ դէմքով մը վերերեւոյնովը. Քիւրտերն են այս անգամ, անոնց շէյխը մարդ է գրկեր իր պահանջը դնելու.

Մեր շէյխը ձեզ շատ բարեւ է զրկել... — Այս ձեզ օգնի: Բերքը ժողիկ էք, պարում էք ուրախ, — Մեր շէյխն էլ հիմայ իր ծանն է ուղում: Ինչպէս հիւս էր, — Էղպէս էլ այսօր: Թող ջահիլները սայլերը զրկեն — Ու վաղը ձեզ հետ բարձրանան լեռը:

Յովանը կ'ուզէ բողոքել, ընդդիմանալ, ձեռքերը չեն թողուր որ բերանը բանայ.

Ավաւների տակ գայլոյթ ծածկելով — Յովանը արապ

քաշում է սենեակ, ցատկով նետում — Գրտակը գետնին... — «Մինչեւ ե՞րբ պիտի ծըռենք ձեր վիզը դուարի նրձան, — Բա՛ն նամուս չունի՞նք... բա՛ն ձեր ձերերը տնօթ խկ չունի՞ն, — Մինչեւ երբ պիտի...

Գիշերն ի բուն անքուն կը մնայ... վճիռը տուած է, ա՛լ չի կրնար այդ ստրկական կեանքին հանդուրժել, պէտք է ինք ալ ամէն բան թողու ու լեռը ելլէ. Ֆէտայի դառնայ: Այդ էջը սքանչելի է:

Ամբողջ գիշերը, մինչ շէյխի ծարղիկ խրժոճ էն պարում, — Գրտակը նստած շրթերը կրժոճ ու ճրտածում է, — կրկնող սրտով երկար նայում է Սանայի գէճքին. — նայում է երկար նրա կիսաբաց կրճերի վրայից — Սարսուռով սաճող շուկրին լուսնայ, — նրա գեղեցիկ վարսերին առատ, — Մանկական պայծառ ճակատին յոգնած, — Շրթերին կարմիր, — նայում է երկար ու տատապում է: Ուզում է փաթթուել — Սիրել, գուրգուրալ: — Դարձնում է գլուխը, փսկում աչքերը. — Արձաթէ գանգի զոզանջի նրձան, հեռուոր մի ձայն, — Գաճառ ու հնչուն, կանչում է նրան. — «Մինչեւ ե՞րբ պիտի... բա՛ն նամուս չունի՞նք... — Երբ լուսնը շաղի կէս ծովի տանն — Տրտուր ճուռալով գացին սայլերը, — երբ թշնամիները տարին դաւարը, — Եւ ճատրագածը — Դողացող ձեռքով սրեց ճակատի թանձր արիւնը — Եւ արտած նայեց պարսպ արտերին, — Գրտակը կանգնած իր շեմի առջեւ վազրի աչքերով — Գիտեց լեռները եւ վրձիւ առած ներս ճրտու խրժիթ, — Տրտուր ու լրուի նայեց Սանային: Ուզեց բան տեղ, — Խածեց շրթունքը: — «Գիշերը բուն չեղար... Գրտակ, բա՛ն ձեր կայ»... — «Ի՞նչ պիտի լինի... բան չրկայ», ասեց եւ ձեռն աղմուկով — Հազաց ու կարծեց: — Յետոյ թռուա դուրս — Եւ վիրաւորում սրտի շան նրձան երկար կաղկանձեց, — Խենթի պէս շրջեց տունների շուրջը, նայեց ամէն ինչ, — Ժամ ճրտու, կանչեց ձեր քահանային, — Եւ խոնարհուելով — Պատճեց ձեռքերը եւ հազարգ առաւ: — «— Ձեզ ճատու, տեսէ՛ք, ձեզ շուտ ապատէ՛ք... — «— Սանան չրճանաք... ինձ համար քնդմիջ աշխարհ վերջացաւ, — Հայրուկն իր կրնոջ հոգալ չի կարող, թող ժողովուրդը հսկէ ճրտածէ»... — Քահանան շուրջ ձեռնակ ձորուքը, պլլեց աչքերը. — Եւ ուզեց յուզուած մի քարալ տեղ, — Թուրքը կուլ արւաւ — Լըռեց: — Գրտակը չաքեց համար-

րեց հողը, Տիրածոր առջեւ խոնարհեց գլուխը, — Եւ արագ քայլով առաւ կամարն ճոտակայ լեռան — Եւ անհետացաւ: — Սանան փրուել է կապտա սփռոցը, — Դարսել է հացը եւ շեմի առջեւ ճրտահոգ կանգնած, — նայում է, սպասում:

Երբորդ գրտազը (Ֆէտայիները) հայ դիւցազներգական գրականութեան գեղեցկագոյն գարգերէն մին պիտի մնայ: Ի՞նչպէս բանաստեղծը հիշող նօթը գտած է այդ կոռուղներուն անշուք ու վսեմ հերոսութիւնը տարփողելու համար, ոչ մէկ ուռուցիկ ներքող անոնց կատարած խիզախ ու դժնդակ դերը չափազանցող, ոչ մէկ յաւակնոտ յոխորտանք անոնց բերանը, անարդ բռնութեան մը գլուխ ծռել չուզող քաջ գիւղացիներու խումբ մըն է որ Սանայ լեռներուն մէջ, «աշխարհէն ձեռք քաշած», մարդկութենէն լքուած, միա-միմակ, արտաքին օգնութենէ անյոյս, իրենց գիւղին պատուին, իրենց ցեղին պատուին հանդէպ խորհրդաւոր պարտականութիւն մը կը կատարեն, վրէժխնդիր ու պատուհասիչ ձեռքի գերը կը խաղան, որուն մէջ ճատրագածի ձերուկ քահանան իրենց գիւղին համար ազատարար ուժ մը կը կարծէ տեսնել: Չեմ կրնար ի վեր հանել այս գրտազին բոլոր գեղեցիկ մանրամասնութիւնները, սրովհետեւ ամբողջը պէտք պիտի ըլլար յիշատակել. պէտք է ծայրէ ծայր կարգալ լայն ու ջերմ շունչով մը գրտած այդ հզօր էջը. ահա՛ քանի մը դմայլէլի տողեր, ուր այդ անհաւասար, դժբաղդ ու վեհ պայքարին սրտաշարժ գեղեցկութիւնը կը պատկերացուի:

...Թող այլ երկրերում հնչէ ոսկեճայն Ռալսնի փողը: — Զէն ու զարգերով, սուրերով փողփող ու կարգակներով, — Թող առաջտանն աստիաները մի կալուա Մեծի, — Եւ գլեակներում — նուրբ սրինդէսները թող երգ հառաչեն, — Լուսէ ձայներով, հերոսի համար: — Հայաց լեռների գաժան վայրերում, միայն ձորերի — Ողին է տժգոյն — Որ իր գրլուխը զարնում է քարին եւ կաղկանձելով — Թաւալ է գալիս...

Կեղբոնական դէմքը՝ այդ գրտազին մէջ, Գրտակն է. ան հիմայ դարձած է մոլեգին, անվեհեր, դաժան կոռուղ մը, բայց մերթ իր

պղծեմէ կուրծքը կը թուլնայ յիշատակումն իր Տատրագոմի տնակին, իր երիտասարդ կնոջ, զոր ձգեր է հեռուն՝ թերեւս բնոյ միշտ...

Յովան ֆէլային, արլւն տեսած ծարդ, իր ժողովուրդի — Մոլեռանդ սիրոյ քաղցը բերանին, — Չոհուելու պատրաստ ահեղ խաչակիր, — Քայլում է լուսիկ, արևիկների ծայրով արորում է մութը — Թանձր գիշերուայ։ — Երբեմն ձիւքը — Ամէն ձի վայրկեան սպառնացող ճաշի արծաթ աչքերը — Գէճքին առնելով — պրտոյտ է գալիս վաղուց հեռացած — Իր Տատրագոմի երազի վրայ։ — Երբեք մոծի դալուկ բացի պէս — Ուրուականացած եւ ճառագայթուն՝ յանկարծ ցցում է — Սանայի գէճքը ձորը եզերող Յովանի առջև։ — Լքումի՛ վայրկեան։ Սառը կախում է պեխերի ծայրին, — Եւ նա բարկացած, ձինն է դարձում իր ձեռքի մոսին, — Թափահարում է ծանր իր բաշը։ Ֆէլային պէտք է — Իր ուխտը դրժի յաշով խկ աղօա։ Որպէս զի մոռնայ՝ — Քրթի տակ կամաց երգ է ճրւծում։ Վերքը բացում է, — Եւ ահա նորից, ժայռի ետեկից, լուսնոյ սուր ծայրը — Կաշում է քարին, կայծեր արձակում եւ նոր ձի տեսիլք, — Սանան լուսաւէտ ամպի մէջ փաթթում, զմբխա ու նիհար, — Իր ձեռք աչքերով նայում է նրան։ — Յովանի սիրտը բնկնում է վանդակ, սեղծում թեւերի կաթող արևներ, — Կրտուցը տնկում, փակում աչքերը։ Ինչ զեղեցիկ է, ծաղկած ծառի պէս — Հովի տակ թրթռան, Սանան, հէք Սանան... — Տաք հացի նրճան, բերանի մէջը սիրոյ եւ վշտի — Բառեր է ծածում։ Կրճի տակ լացում դալար արտի ծօտ — Մի յիմար սոխակ — Դալայի է ասում։ Փափախը ուժով սեղծում է զլիւն։ Ծնօտը քրտում է — Թեւերում սեղծած հրացանի ծայրին՝ ինչպէս հովիւր — Գառնուկին ծառայ։ Չորցած կակորդը ուղեղի խորքում — Որտում է ձի հին որոժաշ ձեղեղի՝ — Ուր սէր է տուած, Լքման տառապանք եւ ճակատագիր։

Վաղանցուկ են այդ կարօտի ու լքման վայրկեանները։ Մշտական փտանդը, թշնամիին դէմ փրփրող հեռը, կոտելու մոլեղնութիւնը կուգան ցրուել այդ թուլցնող պատկերները եւ այդ քաջը դարձնել իր մոռյալ ու կարծր առաքելութեան։

Այս գրուագիւն մէջ մասնաւորապէս գեղեցիկ է վերջին մասը. Ծերունի Մակարը, ա-

հեղ կոխի մը ընթացքին, իր ընկերներէն հեռու մնացած, գահավէժի մը եզերքը, թշնամիներէն պաշարուած, ուժասպառ, կը յամառի դեռ դիմադրել միայնակ, ու տեսնելով որ կրնայ թշնամիներուն ձեռքը գերի ինչպէս, ինքզինք կը նետէ անդունդը ու կը մեռնի ջախջախուած։ Այդ ամբողջ հատուածը՝ իր վերջին ա՛յնքան ինքնատիպ տողով՝ գերագոյն էջերէն մին է հայ բանաստեղծութեան։

... Ծերուկ Մակարի փշրւած ծարմից արլւն է յորդում, — Եւ մահը նստած, մոծէ ձեռքերով, մարում է կամաց — Երբ աչքերի երկրային լոյսը։ — Հեռուից Սոսունը — Իր բալունները բախում է հոսով — Իջնող երկրէն եւ ծանր ձեռքով — Պատուած ամպերի բացաւէտ ծածրան։ — Գիշերը — Խաբաղանում է լեռը։ Որջերում թաղում — Ֆէլայիները մաքրում են մոսին եւ զրկախոտնում — Լատերի հեռը։ — Ընտել, դաշտի մէջ, թշնամիները — Իրենց յաղթութեան ամօթը սեղծած գոնաս երեսներ, — Վերադառնում են քանդուած գիւղերը եւ քաշկառելով — Մակար հերոսի խոշտանգուած դիակը — Տանում նետում են բաց հրապարակը։ — Երբանք չեն տեսնում թէ, ինչպէս Վանայ ծովում ընկղմած — Սրբերը բոլոր — Ընկերների հետ նետում են արիւ, — Եւ ունող քամու տանձերը բռնած՝ տուրում են արագ — Հայոց աշխարհում, — Ու աղօթքների մի դարձապար գոռում զժրաղջ հերոսի — Շիրմի առջև։ — Լեռների հակայ մազալաթներում զոռում ու ներկում — Կահապանները, սգիները քաջ, թաղաւորները, — Վանքերից ելած դալկահար ու խեղճ — Հայ Մարիամները — Ծնունդի են գալիս, — Հովիտների մէջ. երկաթէ քայլով — Կայծկլտող ու վառ սողաւարներով — Ընտանեկան են լեզենդաները, — Ու հայ պատմութեան — Թափօրը հակայ, գուրս եկած ձրթին — Մարերի խորքից, — Անցնում է լուսիկ ու նորից մանում — Մեծ խորհուրդների աշխարհը պայծառ։ — Յուրտ մի գիշեր է։ Հեռագրաթիւերի ծռումով սխները — Խուլ հառաջում են։ Արջը իր թաթը ուժով խրկում է — Հրավառ սպողերի շարժուող փեթակին — Եւ ցաւից տուում։ — Չորը կրկնում է — Ընդ ծայր ահեղ, եւ երեք տեղում քամին դարձում է — Երկնքի զրուան։ — Մակար ձերունին, տրեխները մաքրում, մոծում է երկնք։

Չորրորդ գրուագը (Սանան), պատկերն է

երկար, ցաւատանջ, անողորմ մարտիրոսութեանը իր ծաղիկ հասակին մէջ անամուսին, չորպէս մնացած Սանային: Սէրը չէր որ դինք կապեր էր ցնդանին, բայց բազմազան ջանքեր տուեալ էր կեանքի ընկեր մը, «տէր» մը (ինչպէս գիւղին մէջ կ'ըսէին), պաշտպան մը, եւ ամուսնական կեանքը իր մէջ ստեղծել էր յարգանքով իսկոյն տեսակ մը գործով այլ աշխատանք, ուժեղ, բարի մարդուն համար... Հիմա ժինակ է, ընդ միշտ... Լուր իսկ չունի անկից, նամակ, զրամ, նուէր, ոչինչ կը ստանայ անկից: Սա էն վայրկեան կեանքը վտանգի մէջ զգացող, ձիւնին ու բութին տակ մշտական կոխի կեանք մը անցընող, յաճախ կէս-անօթի ֆէտային ի՞նչ կրնայ զրկել իր տունը...

Շալը զլիւն, աչքը անկած ծածրաների օժտուր եւ խորութիւն — Սոհոյ շուքին, — ճրթերի մէջ ձիւն ձիւն անկողնի ուժով սեղծած՝ Սանան սիրտը — Ման է ածում խոր լրութեան խոսքի զաշտում, — Գնում ձեռքը գոց ծակաւորին, նայում, փնտում... — «Ըման, անցորդ, լեռան զլիւնը երբ կ'անցնէիր, — Հայուկների խումբ չը տեսա՞ր: Մարգիկ ասին՝ քրդի սարի — Գիւղերի ծօտ կոխներ եղան եւ իմ էրիկ գինուր ցովան — Հան էր անշուշտ, արեւօք դարկի՞ն, արեւօք մեռա՞ւ... — Եթէ այժ է, — Գնէ խարիկ շուքի՞ն զրկել ճառագործի Հարս Սանային:» — «Քուրիկ, վալլահ, բան չիմացայ: Հովիւները բան չըգիտեն, — Ըսողը է որ կըլու եղաւ, համա սլքէ՞ր ընկան մեռան — եւ ս'ը գոցին մեր կարիճներ, ոչ ոք գիտի:» — Օրը օրուայ փէշը բռնեց, — Գիւղի մարդիկ, պաղած ու հեղ աչքերով, — Իրենց ճրտած ուտերի վրայ քուրջի կըտոր շարժելով, — Ըմենորեայ աշխատանքի բնաբ տարին եւ կապարէ հողը դաժան: — Սանան տրտում, — Տաշտի առջեւ Լուսոյք արտ, մոցաւ ժողից անտառի մէջ, — եւ գնէ գուռ մուրաց հացը, — եւ կոտ ծը սույ, փէշ ծը ծաւար:

Ոչ մէկ աղամարդ կը համարձակի անոր այցի գալ, անոր ու է տեղ մօտենալ... միայն ծերուկ քահանան կուգայ Երեմի գայն մխիթարել «լեռների ողբերգութեան լուրը» տալով անոր... Իր վերաւոր թեւակաւոր հրեշտակն է իր միակ խորհրդականը, միակ սրտակիցը: Եւ նախան երիտասարդ հրաշագեղ

կին է Սանան, սիրտ, գլուխքի, երանութեան համար շինուած:

Կուժը սալին, — Թաշէ սալոր աչքերով, — Գնքերը սեւ ոլոր կամուրջ, կուրծքը ուռած առաքատ, — Սանան՝ աղուր՝ լիճը բնկած արեւի պէս — Պըսպըղալով եւ մեղմածեմ, — Ջինար բոյլի ստուերն է նետում — Տըղամարդկանց աչքերին եւ ճրթերով ծանրաբեռնուած ծառի նըման — նազ երազով երերում: — Իր ղիտերի թլթլուացող հմայքի համար, իր հոգանի — Բաղուկների եւ դուրս ցցուած բոլորների — Ընըջային պերճութեան հետ — Հաղորդուելու համար ընդ միշտ — Շատեր պիտի ցանկանային գոհել իրենց կեանքը ջահել: — Բայց փեղայու կընծջ հանդէպ ո՞վ կարող էր — նայուածքով իսկ մեղանչել: Ո՞վ կարող էր հետը խօսել — Կամ աչքերի միջից քաղել բոց մի դալուկ... — Ֆեղայու կին — Գիւղի պատիւ եւ յիշատակ շատ որբային:

Բոլոր եղանակները, բնութեան բոլոր ձայները, գոյները, տեսիլները, խորհուրդները սիրտ կոչը կ'արթնցնեն անոր մատաղ հոգիին մէջ, թարմ կեանքով եռուն, շնորհով, հրապոյրով առի սնոր մարմնոյն մէջ մանաւանդ... աղեխարշ մարտիրոսութիւն, զոր ճանչցած էին նաեւ, դարերէ ի վեր, արեւմտեան Հայաստանի շատ մը քաղաքներու եւ գիւղերու ա'յնքան գեոտաի կիներ, որոնց աշրերը կ'երթային Պոլիս դրամ շահելու, գիրք շինելու եւ յաճախ կը մոռնային իրենց կիներ եւ ա'լ հայրենիք չէին դառնար, մարտիրոսութիւն զոր երգած են ա'յնքան սրտառու շեշտերով Ակնայ վճիտ անառնիները, զոր երգած է Զօհրապ իր ամենէն սքանչելի նորավէպերէն մէկուն մէջ (Սյրիւ), եւ զոր ա'նա իր կարգին կ'երգէ Զարեան՝ այլ ամբողջ հրաժառ սակիով շինուած չորրորդ զրուագին մէջ ուր իր բարձրարուեստ քնարը ամենէն աւելի կը մօտենայ ժողովրդական սրինգին, կը պարզանայ, կը միամտանայ, ամբողջ սիրտ ու յուզում կը դառնայ եւ կուտայ հայ բանաստեղծութեան ամենէն անթառամօրէն գեղեցիկ էջերէն մին:

Ինչ յուզիչ են այն տողերը ուր Սանան, գիւղական եկեղեցւոյն մէջ, Աստուածածինն պառկեցին առջեւ ծնրաղիւր, անոր ոտքը կը թափէ իր ծարաւ եզնիկի էութիւնն աշրոյ մաշող ցաւը:

«Աստուածամէջ՛ր, լուսիղ ծառայ, սրտիդ զուրբան,
—Դու որ ծայրն ես վիրաւորումս գաւակներին,—Գրկիդ
մէջը արիւնթաթախ թաւալ եկող վշտերին,—Ի՛նչպէս
տեսնեմ որ հատկանստ, ներես, ուժ տաւ... — Դու որ
ծայր ես լքումս, հորթուկ աղջրկանց,—Ա՛ջբիդ զուր-
բան, զըթա՛, զըթա՛՝ արգանդիս վառ,— Գըթա՛ սրբ-
տիս, զըթա՛ քաղցրը երտկներիս»...

Եւ ահա օր մը որ Սանա, դաշտին մէջ,
արեւուն տակ, բնութեան զգլխին գեղեցկու-
թեան ծոցը, սիրոյ ծարաւէն կը գալարուի, ե-
րեւան կ'ելլէ աղետարեւ հրապուրիչը, ճակա-
տադրական քիւրտ տղամարդը. ան Սանան կը
խլէ այդ մեռելական կեանքէն, կ'առնէ կը
տանի իր տունը, գայն իր կինը կը դարձնէ
եւ անոր կը ճանչնէ երիտասարդ ու բոլորա-
նուէր տարփանքի մը քաղցրութիւնը, որ պի-
տի յանգի քիչ յետոյ երկուքին ալ եղբա-
կան մահուան:

Առեւանդման բուռէն մինչեւ հինգերորդ
(վերջին) գրուագին վերջին տողը, Զարեանի
քերթումը մեծ գեղեցկութիւններ կը պարու-
նակէ, բայց եւ առկից սկսեալ՝ այդ վիպեր-
գին հիմքը կազմող և զլխաւոր դերակատար-
ներուն ներքնաշխարհն արտայայտող հոգե-
բանական հիւսքը, որ ցայն վայր, թէեւ պարզ,
հակիրճ գծերով, ճիշդ էր ու բնական, անորո-
շութիւններ, պակասներ կը ներկայացնէ, որ
վերջին գրուագին մէջ ա՛լ աւելի կը շեշտուին
եւ տաժանելի տպաւորութիւն մը կը գործեն
փոխանակ յուզելու: Հոս է որ Շէքսպիրը կը
բացակայի. շէքսպիրեան նիւթը կայ, բայց
հեղինակը հոգեբան թատերագուկ կամ վիպա-
սան չէ. քնարերգակ, դիւցազներգակ, նկարիչ
բանաստեղծ է:

Ահարոնեան, որ ու եւ է պակաս կամ անո-
րոշութիւն չի տեսներ այդտեղ, այլ նոյն իսկ
բնական, արամարանական, գրեթէ զովելի կը
գտնէ Սանային «ազատ-սիրային» խոյանքը,
ոս գարմանալի տողերը նուիրած է յանցաւոր
հերոսուհին արգարացնելու եւ գայն դատա-
պարտող Սասունցի ժողովուրդն ու գայն ա-
հեղօրէն պատժող Ֆէտայիներն իբր ասիա-
կան յետադէմ՝ մտքեր պախարակելու հա-
մար... Պատահածն ի՛նչ է: Արտաքուստ մի
անմեղ սիրային արկած, որ շատ շատ կարող
էր մի ժողովրդական երգի նիւթ դառնալ...
Մի լքուած մատաղահաս, գեղանի հայ կին՝

երկար տառապելուց ու տոկալուց յետոյ՝ վեր-
ջագէտ հետեւել է բնութեան ձայնին, սիրել
մի տղամարդ, եւ իր բախար կապել նրա
հետ: Ի՛նչ ասել, իր իրաւունքն է: Եւ եթէ
այդ տղամարդը հայ լինէր, նորէն այդ փաս-
տը աւանդական մեր աշխարհում կը մնար
դայիթակղիչ, դարձեալ փոփառկ, պառաւնների
չանչ, ծածուկ անէծք ու վշվշոց՝ «չար, անա-
բուռ ժամանակների» հասցէին, եւ դրանով էլ
խնդրը կը փակուէր: Բայց Սանայի սիրած
տղամարդը քիւրտ է... Եւ ինչ որ բնորոշ է
ներկայ դէպքում, քիւրտը չի փախցրել Սա-
նային, ընդհակառակը վերջինս է գրաւել օ-
տարականի սիրտը եւ կամաւ գնացել նրա
կետ: Ֆէտայու կի՛ն է Սանան: Քիւրտին ի՛նչ
փոյթ: Սանան՝ սիրող կինն է, իր կինը: Եւ
չնայելով բոլոր այս մեղմացուցիչ պարագա-
ներին (?!!), մենք առանք Տատրագոմի ա-
հագին սուգը, կանանց վայնասունը, տղա-
մարդկանց ցասումը, ու վրէժի ծարաւը: Հայ
ժողովուրդը այսպիսի պարագաներում մեղմա-
ցուցիչ պարագաներ չի փնտռում եւ չի փնտը-
ռել երբեք: Քիւրտը միշտ նկատել է առեւան-
գող ստիս եւ Սանան մի «անարուստ, աննամուս
կին», մի տեսակ աղգի դաւաճան: Թշուառ է
այս արամարանութիւնը եւ անիրաւ...»: Արդ,
բնաւ երբեք թշուառ չէ այդ տրամաբանու-
թիւնը, ոչ ալ անիրաւ: Ու «յետադէմ» հայ
գիւղացիին յատուկ չէ ան միայն, նմանօրի-
նակ պարագաներու մէջ՝ այդպիսի դէպք մը
նոյն դայրոյթը յառաջ պիտի բերեր ու եւ է
ևւրոպական ամենայառաջացեալ աղգի մար-
դոց մէջ, թերեւս նուազ քիւրտ ու անդուծ
ձեւով արտայայտուած: Խաղաղ ժամանակ,
խաշնարած հեղաբարոյ սիրուն քիւրտ երի-
տասարդի մը հետ չէ որ փախած է Տատրագոմի
հարս Սանան. ան կինն է Ֆեովանին որ իր գիւղին
պատիւը՝ գայն անարգող արիւնկղակ ու թալա-
նիչ Քիւրտերուն դէմ պաշտպանելու համար
կեանքը վտանգելով Ֆէտայի դարձած է, և այն-
պիսի ատեն մը ուր իր էրիկը, իր արեւակից,
գիւղակից եղբայրները կոտի մէջ են այդ
Քիւրտերուն հետ, ան կ'երթայ կինն ըլլալ
Քիւրտի մը որ թերեւս ինք ալ Հայեր թալ-
լած ու սպաննած է: Պատերազմին ժամանակ,
եթէ ֆրանսացի կին մը, գեղեցիկ գերման
սպայի մը ծոցը նետուէր կամովին, այն պա-
հուն ուր իր էրիկը եւ իր ամբողջ ցեղը գեր-
ման յարձակման դէմ կը պաշտպանէին իրենց

հոգը, պատիւն ու ազատութիւնները, որ Ֆրանսացին բնական, տրամաբանական պիտի գտնէր այդ կնոջ վարմունքը, որ Ֆրանսացին գալիս թէ՛ բնականական յարկին գէժ է և թէ՛ ազգին գէժ՝ «գաւաճան պիտի չնկատէր: Սանան գոհ մըն է, բայց Յովանն այդ գոհ մըն է: Սանան սէրը չէր ճանչցած, ինչպէս աշխարհն սէրիչ ազգիկներ իր ցեղին, զինք կարգած էին՝ ըստ աւանդութեան՝ իր ծնողքին յարմար դատած ու է մէկ մարգու հետ. բայց վերջապէս կեանք մը ունէր, տուն մը ունէր, պաշտպան մը ունէր. անկից գաւաճներ պիտի ունենար, մայրական երջանկութիւնը գէթ պիտի ճանչնար, և թէ Աղէտը չգար: Թուրքն ու Քիւրտն է որ այդ Աղէտը կը բերեն. Յովանն տուն աեղ կը ձգէ կ'երթայ կոտելու (եւ այդ քիչ համակրելի, կոպիտ ամուսինը կը դառնայ սիրելի և յարգելի անձ մը, հերոս մը, անձնագոհ մը): Սանան կը մնայ այրի, անտէր, դժբաղդ: Բնաւ բնական չէ որ այդպիսի կին մը, այդպիսի բոսկի մը, Քիւրտի մը հետ երթայ ինքզինքը մխիթարել, և այդ իր իրաւունքն ըլլայ: Ոչ ազգ կը մնայ, ոչ մարդկային բարոյական, ոչ քաղաքակրթութիւն, և թէ սիրոյ ազատութեան սկզբունքը մինչեւ այդ չափազանցութեանց տանինք: Օր, Հանրի Պորտո, որ իր վէպին իրր կեդրոնական դրուագը գրած է անոր հերոսուհի Անթառամին և քիւրտ ցեղապետի մը սէրը, բնորոշ է Քիւրտ մը որ Հայու արիւնի ու է կաթիլ չունի ձեռքին վրայ, որ Տերսիմցի մըն է, Հայոց բարեկամ և թուրքին թշնամի, անոր գէժ հանած է ոչ թէ հայ կամաւորի մը ամուսինը, այլ երիտասարդ ազգիկ մը, շեշտած է Քիւրտին ազնիւ, անպետական նկարագիրը ու ցեղով, բարեբերով, կրօնքով տարբեր այդ երկու երիտասարդ և մաքուր էակներուն միջև սիրոյ, իրական սիրոյ, և ոչ տոփանքի, ծնունդն ու զարգացումը որոշ ցոյց տուած է, որով և հասկանալի և համակրելի դարձուցած է, հակառակ որ նորէն՝ նոյն իսկ հոն՝ զժողով բան մը կայ որ կը մնայ — ճակատագրին հրամանով իրեններէն անջատուած ու այդ Տերսիմցի երիտասարդը սիրելու դատապարտուած հայ ազգիկը, ինչ որ ամօթ ու ցաւ կը պատճառէ իր մօրն ու մեծ հօր, զգացումներ զոր Օր, Պորտո չի քամահրեր: Զարեանի Քիւրտին ինչ տեսակ մարդ ըլլալը չենք գիտեր. Քիւրտ մըն է, զեղեցիկ է, երիտասարդ է, «սա-

լորագոյն թաւշեայ» աչքեր ունի (նկատել որ Սանան ալ «թաւշեայ սալորագոյն» աչքեր ունէր առաջին դրուագին մէջ, գէթ Քիւրտին աչքերուն կարելի էր սէրիչ պատուի մը գոյն տալ...), «նախշուն կապերաներով թամբած խրխնջացող ձի» ունի և «ուժեղ բազուկներ», ան, այո՛, բիրտ առեւանդիչ մը չէ, որ ձեռքն անցած ու է ազուր ազգիկ է որ կ'առնէ կը տանի, յայտնապէս սիրահարուած է Սանային (ու իր սէրը այդ տեսարանին մէջ, ինչպէս և վերջին դրուագին մէջ, պարսկական տաղերու ոճով իր երգերովը սիրուն կերպով կ'արտայայտէ): Ան Սանան լեռնական խրճիթին մէջ զեղեցիկ զարդերով պաճուճուած դիւղական զշիւտ մը կը դարձնէ, կը զուրգուրայ վրան: Բայց ի՞նչ կ'ընէ տակից դուրս, ի՞նչ է իր կեանքը, ի՞նչ են իր հակումները, գաղափարները, չենք գիտեր: Զարեանի վիպերգը ոչինչ կ'ընէ մեզի այդ մասին: Միայն վերջին դրուագին մէջ Քիւրտին բերանը դրուած է խօսք մը («ես ունիմ կոացած մի սուր Ստամպոլի փաշայից նստիւում») որ այդ առեւանդիչը թուրք փաշաներու բարեկամ ցոյց կուտայ, ինչ որ զինքը համակրելի տեսակէն իսկ Քիւրտերուն մէջ զատելու չի նպաստեր...): Եւ Զարեանի վիպերգը չ'ըսեր — նոյն իսկ քանի մը հակիրճ տողերով — թէ ի՞նչպէս Սանայի ու Քիւրտին «սէրը» ծնած է և ի՞նչպէս, ի՞նչ փուլերէ յետոյ, առեւանգումին յանգած, վիպերգը բնաւ որոշ չ'ըսեր, ինչպէս Ահարոնեան կը կարծէ, թէ Սանան ինքն է «զբաւեր Քիւրտին սերաւ» (այսինքն ինք գալիս զլիս է հաներ», և «կամովին փախեր է անոր հետ»):

Զարեան ինքն ալ կը մտածէ որ Սանայի սէրը Քիւրտին համար՝ անգիմագրելի, խորունկ, ճակատագրական, բայց յանցաւոր զգացում է, և շատ աեղի զգոյշ ձեւով մօտեցած է նիւթին՝ իր վիպերգին մէջ՝ քան ինչ որ կ'ընէ Ահարոնեան իր մեկնաբանութեան մէջ: Զորոտրդ գրուագին, երբ Քիւրտը կ'երեւայ սիրոյ զգուսնութեան պապակէն տոչորոգ միջաւորիկ Հայուհին ու իր տարփակէզ երգովը գալիս կը հրաւիրէ իր կինն ըլլալ, Սանա, հմայուած անոր զեղեցիկութենէն, վրդոված, բայց և ամօթահար, վախով լի, կ'ուզէ փախչիլ, ուժ չի գտար, և յանկարծ կը նուաղի կ'իջնայ դեռին, նուազած կինն է որ Քիւրտը կ'առնէ ձիուն վրայ ու կը տանի իր խրճի-

թը: Ճիշդ է որ հինգերորդ դրուագին մէջ, — հոտ Զարեան անգամ մը եւս եւ քիչ մը աւելի շեշտուած կերպով ցոյց կուտայ Սանայի «սիրոյն» յանցաւոր, անբնական հանգամանքը:— Սանան, թէպէտ մարմնական երանութեամբ արբշիտ, ուժեղ տղամարդու մը տան մէջ՝ ոսկիներով, մետաքսներով զարդարուած թագուհի մըն է դարձած, տոգոյն է, երազուն՝ յաճախ, մտահոգ, վրդոված, մերթ կը մտածէ Տատրագոմին, իր զիւղին, իր մարդոցը, մերթ կը տեսնէ իր էրիկն իսկ, ու կը սարսուռ, կ'ամբշնայ... ու կը մեղադրէ Աշունին որ «իւր կարասներու հրաժառ զինքով տկար սիրտը վառելի վրնովցուցեր» էր, զինքը զրգուէր, բորբոքեր, մոլորեցուցեր, գէպ ի «մեղքը» մղեր էր... Ասիկա չի կրնար կարծել տալ թէ իրօք ինքն իսկ ուզեր է փախչիլ Քիւրտին հետ, թէ ժամագրութիւն որոշեր է անոր՝ որ զայ գինք ասեւանդէ. ասիկա կրնայ աւելի մտածել տալ թէ Սանա կը զգայ որ յանցաւոր է, բայց յանցանքով մը զոր կը սիրէ, որմէ հեռանալու, զոր քաւելու անկարող է, բայց որուն մէջ ինքզինքն իր աչքին արդարացնելու համար Աշունը կը բռնէ պատառնանատու, որ զինք թուլցուցեր է, որով եւ զեղանի Քիւրտին սիրոյ կոչին խուլ մնալու, անոր իր երեսը զարձրելով իր մենատուր բայց հարադատ բոյնը դառնալու ուժը չէ կրցեր ունենալ եւ իր նուազումով անձնատուր է եղեր անոր: Այնպէս որ Զարեանի վիպերգին մէջ Սանան նորէն աւելի համակրելի է, գթութեան արժանի, քան Ահարոնեանի մեկնաբանութեան մէջ: Բայց դարձեալ, մէկ կողմէ գէմն ունենալով Սառունի զայրացած պառաւներն ու զիւղացիները եւ մոլեգնած ֆէտայիները եւ միւս կողմէ Սանան, մեր սիրտն ու մեր միտքը առաջիններուն հետ է աւելի քան երկրորդին, ինչքան ալ զոհիկ ու վայրագ ըլլան պատաներուն զգացմանց արտայայտութիւնները եւ ֆէտայիներուն կարծր անդթութիւնը: Որովհետեւ, — հոտ է Զարեանի գործին այդ մասին մէջ զգացուող պակասը՝ ըստ իս, — վիպերգը որոշ ցոյց չէ տուած ասեւանդիչին տիպարը (կրնար զէթ զայն Սասունցուց վրայ իրենց բռնակալութիւնը ծանրացնող Քիւրտ աշիրէթին հակառակորդ ցեղի մը իբր գաւազն ներկայացնել, երիտասարդ սիրուն, զգայուն, քիւրտ խաշնարած մը կամ աշուղ մը, կամ կրնար ասեւանդման տեսարանէն առաջ յիշել

զէթ մէկէ աւելի հանդիպումներ, ուր Սանա, թէեւ արդէն հրապոյրէն բռնուած, գիմադրած եւ ուժ ունեցած է փախչելու, եւ «անկման» օրը՝ տարփանքի ու վախի, տենչանքի ու ամօթի խառնուրդ բուռն զգացումներու երկար պայքարէ մը յետոյ նուազած ու որս դարձած է Քիւրտին, կամ կրնար Քիւրտը զարձրնել պարզապէս ասեւանդիչ մը, որ առաջին անգամ Սանան տեսնելուն կը յափշտակուի անոր զեղեցկութենէն եւ բռնի, անոր կամքին հակառակ, կը նետէ զայն ձիուն վրայ ու կը տանի իր տունը, բայց յետոյ, Սանա, տեսնելով Քիւրտին մէջ փափուկ ու ազնիւ վերաբերմունք, յարգանքով ու պաշտումով լի խորին սէր իրեն համար, հակառակ իր բոլոր խղճահարութեանց՝ կը բռնուի ինքն ալ անգիմադրելի սիրոյ մը կրակէն, ու սրտով ինչպէս մարմնով անձնատուր կ'ըլլայ օտարական տարփաւորին: Արդէն, ինչ որ զարձեալ տկար կողմն է Զարեանի վիպերգին այդ մասին, բուռն, հոգեկան սէր մը չէ ինչ որ կը մղէ Սանան զէպ ի Քիւրտը, մարմնական ցանկութիւն է, զգուանքի պէտք: Իր զիւղին ժամուն մէջ, Աստուածածինն իսկ իր մենութեան ցաւը ազազակած ատեն, Սանա իր «երակնեւուն», իր «արդանդին» խօսքը կ'ընէ: Ամառուան ու աշնան մագութիւններուն տակ չարչարուող Սանան զոր այնքան լաւ մեղի կը ներկայացնէ Զարեան, իր անօթի զգայարանքներովն է որ կը տառապի մանաւանդ: Սեպտեմբեր մէջ, Մարտը, քաջ, ազնիւ, բարի, ասպետական, միամիտ ու խանդավառ մարդ մը, եւ Տեղականն, հրեշտակային մաքրութեան, քնքշութեան ու գորովի էակ մը, զերազոյն դժբաղդութեան կը մատնուին, որովհետեւ դո՛ւն են դաւաճան հրէշի մը, Եակօին, որ գործիքն է անսղորմ ու քմահաճ ճակատագրին: Օթէլլօ որ կը պաշտէ իր կինը, իր ձեռքով կը խեղդէ զայն: Եւ սակայն երկուքն ալ համակրելի տիպարներ կը մնան մինչեւ վերջը: Ազնիւ են, մաքուր են, անմեղ են երկուքն ալ: Զո՛հ են երկուքն ալ: Մեր ատելութիւնը Եակօին զէմ է միայն, մեր անէճքը ճակատագրին զէմ է միայն: «Տատրագոմի Հարսին» մէջ Եակօն՝ Քիւրտերն են, թուրքերն են, եւ իրենց բռնակալութիւնն է. Սասունները եթէ լուծէ զերծ ըլլային, այդ տաճար պիտի չպատահէր: Սանա սակայն Տեղականնա չէ, կ'արդահատիս նորէն իր վրայ, բայց

չես սիրեր զինքը՝ իր անկումէն յետոյ: Յովանն է որ մեր սիրահարուն կը տիրէ. այդ քաջ ու զգալի մարդը մեծ ու զեղեցիկ կը մնայ. նոյն խոսք անաւոր արարքէն յետոյ դոր իր ընկերները կը բռնադատեն զինքը գործել:

Այս հիմնական նկատողութիւնն ընկել յետոյ, պիտի ըսեմ որ վերջին գրութիւն մէջ (Մալիք՝ սքանչելի կտորներ կան, Սանայի պատկերը՝ Բիւրտին տան մէջ, «մի վարդենու տօգոյն թուփի առջեւ նստած, թախծոտ գէմքը յառած հեռուն... նայելով լուս հորիզոնի ծայրին ընկած» Տաւրազումին, Տաւրազումի կանանց տեսարանը, անոնց իրարանցումը, զայրոյթը, անէծքները գաւառի կնոջ գէմ, յետոյ՝ Տաւրազումի մարդոց երթը մինչեւ Ֆէտալիներու բարձրաբերձ թաքստոցները, սրալէս զի իմացնեն անոնց իրենց զիւրն անպատուօղ բոթը եւ վրէժ ու պատիժ պահանջեն. Ֆէտալիներուն կատաղութիւնը, Յովանի զգացած անասելի ցաւը, ամօթը, խեղճեղ զայրոյթը, եւ յետոյ՝ մանաւանդ այն զեղեցիկ ու եղբրական երկանուազը. Բիւրտին տան մէջ, Բիւրտին ու Սանային միջեւ, ուր Բիւրտը, մօտակայ փորձաքին անգիտակ, իր տարփանքը կ'երդէ իր սիրականին, մինչ Սանա, աւելի քան երբեք վրդովուած, խզծի խայթէ եւ սոսկումէ հաւածուած, կը զգայ պատուհասին մերձեցումը, կը կարծէ լսել պատժարարներուն ոտնաձայնը... ու, վերջին ուժեղ տեսարանները ուր Ֆէտալիները կուգան արդարեւ պաշարել Բիւրտին տունը, կը խօստովեն Բիւրտը մեղապարտ կնոջ աչքին առջեւ, կը քաշկրտեն Սանան մինչեւ լեռը եւ հոն զայն հանդիսաւորապէս դատելով ու մահուան դատապարտելով կը վճռեն որ նոյն ինքն Յովանն է որ իր ձեռքով պէտք է սպաննէ ընտանեկան երդի սրբութիւնն աղարտող իր կիւնը: Սոսկալի է արդարեւ, ու խոկապէս բարբարոս, որ Ֆէտալիներն այդ պատժարարի դերը Սանայի ամուսնոյն խոսք յանձնած ըլլան. բայց Զարեան այդտեղ տառապէս հետեւած է իրական պատմութեան, եւ լաւ բրած է: Այդ տեսարանը արդէն շատ ալ զեղեցիկ կերպով պատկերացուցած է, այնպիսի ձեւով մը, որ բնական է, յուզիչ է, եւ ոչ զգուշի, այնպիսի ձեւով մը որ այդ րոպէին՝ Յովանը կը զարձնէ աւելի արգահատանքի արժանի քան պօղանքի: Հանրի Պորտօի եւամիլէին

մէջ, մահամետական Տիւրքի երիտասարդին հետ իրապէս կամովին փախչող մարօնիթ քրիստոնեայ աղջկան մեծ եղբայրը իր մարդոցմով կ'երթայ յանցաւոր աղջիկը յափշտակել առեւանգելին տունէն, կը բերէ իրենց պապենական տունը. հայրը, մեծ հայրը, ամբողջ ընտանիքը ասեան կը կազմեն, կը դատեն աղջիկը, զայն մահուան կը դատապարտեն եւ եղբայրն է որ կը գործադրէ վճիռը. գրեթէ նոյն նիւթն է, — թէեւ եւամիլէին մէջ՝ սիրտը զիւթող ու գերող սէրն է, իրական ու նուիրական սէրը, որ կը գործէ եւ այդ պատմութեան ընթացքին Տիւրքիներու եւ Մարօնիթներու միջեւ կոխ չկայ. — լեռնական ժողովուրդներու նոյն բիրտ ու բուռն բարքերն են, որոնց մէջ կը տիրէ ցեղի, կրօնքի, ընտանեկան յարկի սրբութեանց անհաշա, անհերոգ, մոլեգին ալ եւ խորքին մէջ մաքուր ու ազնիւ պաշտամունքի գգացումը, որ բարոյական մեծ ուժ է եղած անցեալին մէջ, ցեղային առաքինութեանց ծնուցիչ ու պահպանիչ, եւ որ՝ ուրիշ, աւելի մեղմացած ու նրբացած ձեւով. միշտ գոյութիւն ունի՝ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերուն մէջ:

«Տաւրազումի Հարս»-ի այդ գոտտոտանի տեսարանին մէջ, կայ մանրամասնութիւն մը որ բոլորովին անբնական է հոգեբանապէս: Զինքը դատող գիւղացիներուն, Սանա, ինքզինքը պաշտպանելու համար, կ'ըսէ.

Ես սիրեցի... Մեղք է սիրել... Ես լիմ զիւղից զեռերիսայ— Յովանի ձօտ նոր հարս եկայ... Թողեց զինաց եւ վեց տարի— Ել զիւղ չեկաւ, լուր չը խորեց, չը հարցրեց»:

Ասիկա ցուրտ է, անբնական է: Ես կը կարծեմ թէ իրական Սասունցի Սանա մը, այն վայրկեանէն որ տեսաւ Ֆէտալիներն ու Յովանը, այլ եւս խօսելու, շարժելու անկարող, զգայազիրկ զանգուած մը պիտի դառնար, բառ մը պիտի չկրնար արտասանել զինք դատել ուղղներուն եւ կէս մեռած պիտի ըլլար՝ սուրով սպաննուելէ առաջ:

Երբ քիչ յետոյ, իրենց թաքստոցէն ուր դատը տեղի կ'ունենայ՝ դուրս կը հանեն Սանան եւ կը հրամայեն որ սպասէ վճիռին, անպահ մը միայնակ, դողահար, կը զիմէ իր հրեշտակին, որ միշտ քովն է, եղբայրական

հոգի, գթած պաշտպան, ու անոր ալ նոյն բանը կ'ըսէ՝ «Ես վրում հրեշտակ, ես ի՞նչ արեցի, ես սիրեցի, մե՞ղք է սիրել», ատիկա աւելի բնական կը թուի մեզի, եւ Զարեան շատանալու էր ասով։ Այդտեղ ինքզինքին է որ կը խօսի Սանա, հրեշտակը՝ իր հսկողին ներքին ձայններն է, այդ յուսահատ ճիշդ ինքզինքին կրնայ ուղղել այդ կացութեան մէջ դանուոյ կին մը, բայց թէ Սասունցի ամուսնացած գեղջկուհի մը, որ Քիւրտի մը հետ փախեր ու կենակցեր է, իր զիւղին մեծերուն, ու զիւղին պատուոյն համար լեռնէ լեռ տարիներով մաքառող ու շարժարուող ֆէտայիներու երեսին ըսէ թէ «ես սիրեցի, մե՞ղք է սիրել», անհնար է, եւ ազուր չէ։ Հրեշտակը Սանային կը պատասխանէ արդէն՝ «Ոչ մի աստուած չէ հասկանում...» այսինքն թէ աստուածները (ցեղային բնագոյր, բնատնեկան պատիւի օրէնքը) չեն ներքի իրենց գէժ մեղանշում, չեն հասկնար չեն ընդունիր սիրոյ իրաւունքը՝ համայնքին պատիւը սանկտիս ընելու եւ հոգին խաթարելու։ Հրեշտակը կրնար աւելցնել, «Ես վրում Սանա, մեղք է սիրել, բայց մեղք է սիրել քու ցեղիդ արիւնարբու թշնամին»։

Այս քանի մը նկատողութիւններն ընել անհրաժեշտ համարելով հանդերձ, կը կրկնեմ որ այդ վերջին գրուողը, հակառակ այդ պահասութեանց, ունի հրաշալի հատուածներ, որոնց գեղեցկագոյններէն մին է Սանայի պատուհասման տեսարանը, որով եւ կը վերջանայ քերթուածը եւ գոր կ'ուզեմ ամբողջութեամբ արտատպել.

... Մի քիչ յետոյ, երբ պտուղտած գուլպաները վրանին աւելավ — եւ խմբերիւղ — ճակտի սակին գողացնելով, Սանան հասաւ — Լեռան ետեւ եւ կանգ առաւ գուլպանաւոր, — Այն առաւօտ, երեք հոգի, Յովանի հետ երեք հոգի — եկած ծարրիկ, — Գուրս քաշեցին կռացած սուրբը, — եւ պուտցին — Գէ՛տնեմուս, կիկըղ խրիկը — Էրի՛կ... Յովա՛ն... — եւ Սանայի ծագելի մէջ լացաւ ծի հով — եւ կրճքերը սրբաբային եւ կուչ եկան։ — Յովանի ծով աչքերի վրայ ծի ֆօսֆօրէ լոյս էր քայլում, — Զեռքը բոցէ տեղ էր սեղծել։ — Ուզում էր լալ, — Պտուլ, կանչել, — Գլխը ժայռին խրիկ ուժգին, — Զարնէլ սուրը իր մղկաւոր պոքայը կրճքին, ձեռնիկ, ձեռնիկ... — Էրի՛կ, Յովա՛ն, դու որ... դու որ... —

Տօ՛ւ անտրուս, ի՛նչ ես սպասում... խրիկի՛ր՝ կրնի՛կ...

— Լեռների մէջ ալիտորմ ծի ծիլ ընկաւ — Ու սողկրտաց թրփրտալով։ — Յովանը շուտ — Լիւնիթաթախ սուրը նետեց, — Նայեց չարս կողմ եւ կողկանձեց, — Յետոյ վաղեց խելագարուած քարայծի պէս, — Խզում ձայնով երկայն պուտց երկնքի գէժ, — եւ արիւնած ձեռքերով զարկաւ դուռը սարերի... — Բութ էր գրտած, — Հայոց դաժան լեռների վրայ — Լատուածները քայլում էին բարկացած։

Զարեանի ոճը այս քերթուածին մէջ իր նախկին արտագրութեանց լատիւնայն էջերուն բնորոշ յատկութիւններն ունի գերադրական չափով, եւ իր սովորական թերութիւնը՝ նուազագոյն չափով։ Իր սովորական թերութիւնը ծայրայեղօրէն ու մշտապէս ինքնատիպ ոճ մը ունենալ ուղեղն է, տարօրինակ պատկերներու անվերջ շեղջակուտումը եւ մերթ այդ պատկերներուն տարօրինակութենէ աւելի արտառոց, անբնական, բնագործիկ հանգամանքը, — ինչ որ կը խրաչեցնէ ու կը յոգնեցնէ բնթերցողը, կը տկարացնէ ու երբեմն բուրբոյլին կը խեղդէ գործին յուզական տարրը, որ կարեւոր է ամէն գործի մէջ, ու որոշ գործերու մէջ՝ էական։

«Տարագրութիւն Հարս»ին մէջ ալ կը հանդիպինք տեղ տեղ արտառոցութեանց («գաշտը՝ ձեռքում ոսկեղէն մի պնակ՝ տենդահար ման է գալիս... արեւը կոճկում է ձիւնէ իր ձեռնոցները լեռների կատարին... Արջը որջի մէջ երկար լիզում էր երկնքից ընկած ծանր գաղտնիքը... Թուփերի մէջ արշալոյսը կրակ է մազել սրնգաթոր... Լեռը լեռան յօնքերի տակ լոյս է փորում...»)։ Բայց ինչ որ գերակշիռ է հստ, առողջ ուժեղ եւ յաճախ ինքնատեր ու անկեղծ ինքնատուութիւն մըն է, նիւթին իրապէս ներդաշնակուող կուս ու ճիշդ պատկերներ, բուսն զգացումներ կամ բնութեան հզօր, վայրադ կամ խորախորհուրդ տեսիլներ հարադասօրէն արտայայտող նորահնար ու կենդանի բացատրութիւններ։ Եւ ասիկա՝ ապահովապէս անոր համար որ այս գործին մէջ Զարեան, ինչպէս ըսի արդէն, վճռապէս եւ առաջին անգամ ըլլալով մօտեցած է ժողովրդական կեանքին, ժողովրդական

մտաշուխեան, ժողովրդական բանաստեղծութեան, ու նաև որովհետեւ շատ աւելի որոտով գրած է այս գործը, որուն նիւթն ու հերոսները յայտնապէս յուզած են զինքը, քան ուղեգային ճիգով, ինչպէս են իր նախկին արտագրութիւններէն շատերը, որոնք, — Օրերի Պատկին, երեք երգին ու Անցորդին մէկ քանի էջերէն զատ — ունին միշտ՝ ու ճոխարար՝ մտածում եւ արուեստ, բայց քիչ յուզում կը պարունակեն:

Պէտք է նկատել նաև մեծ ճարտարութիւնը զոր Չարեան ցոյց տուած է այս քերթուածի տաղաչափութեան մէջ: Այլագան, հնչուն ու կորովի է այդ տաղաչափութիւնը, անյանգ, բայց զրեթէ միշտ կանոնաւոր չափով եւ միշտ վարպետ կշռութեամբ: Առաջին գրուազը 5—5ով է, բայց ոչ միօրինակ, մերթ միայն 5ով տողեր, մերթ 5—5ով, մերթ 5—5—5ով: Երկրորդ գրուազը՝ նոյնպէս, բայց 4—4ով, 4ով, 3ով տողեր պարունակելով: Երրորդ գրուազը կը սկսի ազատ եւ անկանոն ոտանաւորի երեսունի մօտ տողերով, յետոյ Ա. եւ Բ. գրուազներու չափը կը կրկնուի, ազատութիւններով: Կամաւոր գարտուգութիւններով խառն: Չորրորդ գրուազին հատուածները քառափանկ են, տողերը մերթ 4, մերթ 4—4, մերթ 4—4—4, մերթ 4—3, մերթ 3 կամ 2 փանկով, եւ ատոնց Թան տուած են թերեւս (ու յաջորդապէս) ժողովրդական երգի նմանողութեամբ գրուած երեք կտորները, «Ատուածամէր» աղօթքը, Սանայի սղըր՝ «Ո՛վ բախտ...» եւ Քիւրտին սիրերգը «Ո՛վ լէ լէ լէ ձայն աղջիկ»... (ժողովրդական երգերը ընդհանրապէս, բաց ի Ակնայ անտունիներէն, 4—4 կամ 4—3 չափով են): Հինգերորդ գրուազը ամենէն մեծ պէսպիսութիւնն ունի չափերու, կայ հոն տողեր 4—4ով, 4—4—3ով, 4—3ով, 2ով, 3ով, մերթ նաև անչափ ազատ տողեր, իսկ ամբողջ այն երկար ու գեղեցիկ հատուածը ուր Սանան ե իր Քիւրտ սիրականը իրենց վերջին խօսակցութիւնը կ'ունենան, եւ ուր յետոյ կը տեսնենք վրիժառունները որ կը հասնին կը սպաննեն Քիւրտը եւ Սանան կը քաշկռտեն կը տանին լեռը, գրուած է նիւթին շատ պատշաճ տեղոտ, հեքստ, անհամաչափօրէն ներդաշնակ արագ ու ջղուտ 3—5 կամ 5—3 չափով, զոր Տէրեան եւ Չարենց արդէն գործածած են ա՛յնքան զմայլելի կերպով եւ որ մօտիկ է ժողովրդական երգերու զնայքին,

նոեւից պալիս են ծարլիկ — Չայրացած եւ խոժոռ աչքերով:— Իսկ վերը, երկնքի կամարից — Լուսինը՝ պղնձե սկաւառակ՝ — ճարժում է շրթերը արծաթի, — նայում է հարսին յուսահատ: — նայում են աստղերը հրակէզ, — Խածկում են երա սիրաբ վշտոտ, — Լալիս է երկինքը ամբողջ, — Լալիս են սարերը զմրաղջ:

Յետոյ մինչեւ վերջը զարձեայ քառափանկ հատուածներով տողեր:

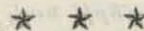
Լեզուն, այս գործին մէջ, լատաղոյն է քան հեղինակին նախորդ գործերուն մէջ. կը զգացուի նորէն որ ետքէն սորվուած հայերէն մըն է, Չարեանի մը կամ Ահարոնեանի մը հարուստ, հարազատ, անթերի հայերէնը չէ. տեղ տեղ կան դեռ ուշադրաւ սխալներ (դնդերը, փոխանակ դնդերները, դէպ ի հեռաւոր տեսիլքին վըրայ, Թիկնաւէտ լայնքով, խստիւ ձայնով, կտուցում են, խորհուրդաւոր, արտուժօրէն, քրտօ-հայկական ժողովրդական լէլէ-լէէն առաջ գրարար ո՛վը՝ փոխանակ վա՛յի՝ անյարմար, եւն,՝ բայց քիչ են այդ քիժերը, ընդհանրապէս, համեղ ու կենդանի հայերէն մըն է, շատ մօտիկ ժողովրդական բարբառին, անձնական ճաշակով մը բառերը ընտրուած ու կիրարկուած, բարդութիւններն ու անհնցները կազմուած, բառերու զուգադրութիւնները յօրինուած, ֆրագները շարադասուած: Զօհրապ օր մը ինձի կ'ըսէր՝ «Կարծողներ կան թէ մարդ գրարարի քաջածանօթ ըլլալու է աշխարհարար լաւ գրելու համար. սխալ է գրարար լաւ չգիտցողն է որ աշխարհարար աղէկ կը գրէ»: Զօհրապ փնտաւորանքներ սիրող էր, եւ այդ խօսքը, իր ծայրայեղ ձեւին մէջ փառաւորքս մըն է. հայ գրագէտ մը պէտք է գրարար գիտնայ եւ օգտուի անկից, բայց ճիշդ է թէ փտանդաւոր է գրարարի մէջ շատ լիազուած, գրարարին շատ սիրահարուած ըլլալը, այդպիսիները ըստ բաւականին չեն օգտուիր ժողովրդական լեզուի, կենդանի բարբառի գանձերէն որ գերակշիռ պէտք է ըլլան մեր նոր հայերէնին մէջ, եւ ատոնց աշխարհարար կ'ըլլայ յաճախ շատ հարազատ ու ճոխ հայերէն, բայց անկենդան, հարսոյր, բլիշենքերով լի լեզու մը: Պէտք է մեր ժամանակի գրողը մեր ժամանակի հայերէնով գրէ, եւ պէտք է ազգային լեզուին տարրերէն իր անձնական լեզուն քաղէ ու դարբնէ. ամէն ճշմա-

բիտ բանաստեղծ կամ զբաղէս ոչ միայն իր ուրույն սէր, այլ և իր ուրույն լեզուն ունի: Չարեան ասիկա լաւ բմբունած է, և ատոր համար իր լեզուն, իր քանի մը բիծերով հանդերձ, «Տատրագոմի Հարս»-ին մէջ, համեղ ու կենդանի նոր հայերէն է:

Անտիիտի էջերու մէկ ստուար բաժինը պրաւումը ըլլալով այն մանրակրկիտ քննութեամբ, զոր նուիրեցի Չարեանի մեծարժէք գործին, քիչ տեղ կը մնայ շարունակելու համար մեր գրականութեան այժմեան ընդհանուր կացութեան վրայ տեսութիւնս, որ զեռ բաւական թուով կարեւոր կամ շահեկան գործեր կը մնան նկատի առնուելիք. ասիկա կը թողում յառաջիկայ թիւերու քրոնիկներուս: Միայն պիտի յիշատակեմ հոս՝ իբր նորութիւններ վերջին քրոնիկէս ի վեր հրապարակ ելած, Յովհաննէս Աւագեանի Այսպէս ապրեցանք հատորը, որ, իր ծնողավայր Բինկեանի հին օրերու յուշերու, պատերազմի շրջանին հայ ողբերգութենէն քաղուած պատկերներու և անձնական կեանքի տեսիլներու և յուզմունքներու արտայայտութիւններ պարունակող էջերու հաւաքածոյ, վահէ Հայկի Հայրենի Խմանի և թ. Ազատեանի Քառասնակի շարքին պատկանող համակրելի գործ մըն է, Գեղարքունիի վահագնեան երգերը, չորրորդ շարքը իր արձակ քերթումներուն, որոնց մէջ իրական ներշնչմամբ սիրուն էջեր կան, Պոսթրնի Պայքար օրաթերթի հրատարակած գրական հաւաքածուն, շահեկան և այլազան պարունակութեամբ, Փարիզի մէջ Մերութան և Մկրտիչ Պարսամեանի ի լոյս բնծայած կեանք և Արուեստ գրական և գեղարուեստական խնամեալ Տարեգիրքը, որուն մէջ արժէքաւոր անտիպ էջեր կան (Արտաշէս Յարութիւնեանի, Միամանդօի և ուրիշներու) և շարք մը գրական ու բանասիրական արտագրութիւններ հին ու նոր ծանօթ հեղինակներէ, պիտի յիշատակեմ նաեւ Նշան Պէշիկ-թաշկեանի Ռապսոի ախողոսով հատորը, որ այս օրերս լոյս տեսաւ և որ իր մէջ ամփոփելով Նարդոս ու Զիմենի քնարերգական յորդ աւերանով մ'առնուող քերթողաշունչ փայլակները որ Հայրենիքի մէջ երեւցան մէկ երկու տարի

առաջ, գեղեցիկ զուգեակ մը պիտի ըլլայ նոյն բանաստեղծի Սիդոնիային, պիտի յիշատակեմ մանաւանդ Չարենցի Էպիքական Լուսարացը, և վաղարշակ Նորենցի երկրորդ Գիրքը, Ալագանի ցաղթանակի և կառուցումի երգերը՝ բանաստեղծութեանց հաւաքածուները, Ծերուն թորգոմեանի Աղայի Փէշքէշը փայլակը, Ալագանի և Նորենցի կազմած Արեւմտահայ բանաստեղծների Անթոլոգիան, որոնց ոմանք բաւական տեղն է որ լոյս տեսած են և այլք զեռ վերջերս, բայց զոր քիչ առաջ միայն ստացայ Հայաստանէն կամ Փարիզի մէջ կրցայ ձեռք ձգել: Այդ բոլորին վրայ պիտի խօսեմ հետագայ քրոնիկներուս մէջ, ըսեմ միայն որ Չարենց իր այդ վերջին հատորին մէջ ունի քերթումներ որ իր և հայ բանաստեղծութեան ամենէն բարձր արտադրութիւններէն են — ձեռով աւելի կատարեալ, հասուն, հաւասարակշիռ քան ինչ որ արտադրած է ցարդ, նոյնքան ուժեղ մտածում և ջերմ զգացում պարունակելով հանդերձ որքան իր նախորդ լուսագոյն քերթումները (յիմար մըն է ցուտքերի խմբագիրը որ այս օրերս իսկ կը գրէ՝ «Եղիշէ Չարենց ասուպի նման փայլեցաւ ու ասուպի նման ալ ընդ միշտ չքացաւ»): Պիտի ըսեմ նաեւ թէ Նորենցի հատորին մէջ զտայ զգացման պաշտելի փափկութեամբ, անկեղծութեամբ ու խորութեամբ տաղեր որ լիովին կ'արգարացնեն այն յոյսը՝ զոր կ'ունենայի չորս-հինգ տարի առաջ Նորքի մէջ իր առաջին տաղիկները կարգաւորով՝ թէ յայ Սասունցի պատանիին մէջ տեսակ մը նոր Պետրոս Դուրեան պիտի ունենայինք, բնագոյական, ինքնարուխ քնարերգակ մը, երկինքէն հետք հաղուադէպ մաքրութեամբ ու քաղցրութեամբ հոգիի մը ինքնուրոյն շեշտը բերած:

Մեր գրականութիւնը այս վերջերս ունեցաւ երկու նշանակելի կորուստ, մահուամբ Ռուբէն Որբերեանի և Նշան Տէստէկիւլի:

Որբերեան մեր ռոմանթիկ բանաստեղծներուն վերջինն էր: Մալաթիա ծնած, բայց իր կրթութիւնը Խարբերդի «Եփրատ Քոլէճ»-ին մէջ ստացած, ան ալ կրնայ Խարբերդի գրողներուն հոյն մէջ գասուիլ, բայց իր բանաստեղծութիւնը ու է խնամութիւն չունի

թիւկատիւնցիներու եւ Չարդարեաններու իրապաշտ, մերօրեայ ու միշտ բարձրօրէն բանաստեղծական գրականութեան հետ. ինքը յարած էր ֆրանսական ու մանաւանդ անգլիական մեծ ուսմանթիկ քերթողներուն զպրոցին, մասնաւորապէս Պայրընին, եւ անոնց հետեւորդ հայ վարպետ բանաստեղծներուն, եւ ամէն ինչ որ արտադրած է սկիզբէն մինչեւ վերջը, մտայնութեամբ, զգայնութեամբ ու ձեւով՝ այդ նոյն ուսմանթիկ կնիքը կը կրէ: Իր սկզբնաւորութիւնն ըրաւ Պալիս՝ 1892ի ատենները, բանաստեղծութեանց հատորիկով մը ուր, շարք մը տոգոյն ու թոյլ էջերու հետ, քանի մը զգայուն տաղեր կը նկատուէին եւ ի յայտ կը բերէին իրեն յատուկ շեշտ մ'ունեցող մեղամաղձիկ ու կաթողին քնարերգակ մը: Տարիներ յետոյ, ճիպութիւն մէջ ուր երկար ատենէ ի վեր արդէն հաստատուած էր իբր անւարական, հրատարակեց՝ Ալիքեան տառնունով՝ Խփանքներ հատորը, որ առաջին մասն էր ընդարձակ գործի մը ուր բանաստեղծը ծրագրած էր, Պայրընի Չայլա Հարդան իրեն ընկեր ատենիով՝ ճանապարհորդութիւնը շարունակել Արեւելքի երկիրներուն մէջ, մինչեւ Հայաստան, ու նոյն իսկ մինչեւ Դալարադոյն Արեւելք, մինչեւ «նորածագ Արեւական երկիրը», ձափոն, ինչպէս կ'ըսէ իր յառաջարանին մէջ: Այդ առաջին գրութեանը նախնական է «Մոփսէսի եւ Յիսուսի Հայրենիքին», այդ տարօրինակ Հրէաստանին, որ, ինչպէս կը գրէի այդ հատորին երեւման ատեն՝ նախկին շրջանի Անտիփոնին մէջ, իր մտածումը տարածեց եւ տիրապետել տուաւ մարդկութեան մեծագոյն մասին մէջ, եւ որուն Մեծ Գիրքը այնքան անգամներ եւ այնքան հօգործապէս ներշնչեց նոյն իսկ նոր ժամանակներու ամենէն խիզախ բանաստեղծները՝ Պայրընէն սկսեալ: Ալիքեան (Որբերեան) իր կարգին կուգայ երգել մեծ ու մոռյա ճակատագիրը հոգեշունչ ցեղին ու իր երգը անարժան չէ նիւթին, այդ երգը մերթ, յոգամամբ ու նոյն իսկ ձեւով, կը բարձրանայ պարզ ու խոր ազնուութեան մը... Հրէական յիշատակներուն մէջ թափառումը մերթ կը բանաստեղծին կը ներշնչէ տեսիլներ ամբողջ մարդկային ճակատագիրն ընդգրկող, տեսիլներ լայն ու գեղեցիկ... Մարդարէներու աշխարհին մոխիրները քրքրած ատեն, բանաստեղծը յաճախ կը յիշէ հեռաւոր աշխարհն իր

հայրերուն, կ'ոպէ իր ցեղը՝ բաղդատելով զայն հրէականին...»:

Խփանքներէն զատ, Որբերեան զանազան հանդէսներու մէջ հրատարակած է բանաստեղծութիւններ, որոնցմէ ոմանք, Գիւլիս ձամբան, Լուսին, եւլն, շնորհալի էջեր են, միշտ նոյն երազուն, մեղամաղձիկ ու կարօտաբաղձ շեշտով գրուած, եւ որ ծագեալագոյններու մէջ արդէն անցած, ծանօթ են ամենուն:

Քանի մը տարի առաջ, Փարիզի մէջ հրատարակեց Ովսախ անունով ստուար հատոր մը, ուր ամփոփած էր իր բանաստեղծութեանց հետ, արձակ էջեր եւս, ու նաեւ նամակներ, գրութիւններ, աւելի հրապարակագրական կամ անձնական, եւ որ քիչ կապ ունէին ճշմարիտ գրականութեան հետ եւ հատորին կուտային աններգաշնակ եւ խառնաշփոթ կերպարանք մը:

Իր լաւագոյն գործը պիտի մնայ՝ ըստ իս՝ Խփանքները, որուն մէջ մտածող ու զգայուն բանաստեղծի ազուոր էջեր կան, թէեւ ձեւով անհաստատ, եւ ցաւալի է որ այդքան ինքնատիպ ու գեղեցիկ զաղափարով մը ծրագրուած այդ մեծ քերթուածին առաջին գրութեան յաջորդ գրութեաները չգրեց Որբերեան:

Իր մահէն յետոյ, լոյս տեսած են, կողնակի վերջին երկու թիւերուն մէջ, իր երկու վերջին բանաստեղծութիւնները, տարեգարձներու առթիւ իր կնոջ ուղղուած, գողտր ու խանդակաթ էջեր են, ուր թէրգեաններու, Սեթեաններու շունչէն բան մը կը վերապրի եւ որ, անկեղծ յուզմունքով լի, աւելի յուզիչ կը դառնան ընթերցողին՝ գալով բերնէ մը որ այլ եւս ընդ միշտ լուած է:

Նշան Տէստէկիւլ զարգացած միտք մը եւ հմուտ գրող մըն էր, լաւ ծանօթ իր մայրենի լեզուին, ինչպէս եւ ֆրանսերէնի ու մանաւանդ անգլիերէնի գոր ամերիկեան Պրաուն Համալսարանին մէջ լրջօրէն սորված էր. ան իրազեկ էր ժամանակակից գրական մեծ գէմքերուն ու շարժումներուն: Կը թողու բաւական ստուար ու ալլաղան գրական գործ մը, մասամբ հատարներով երեւցած, մեծ մասամբ թերթերու մէջ ցրուած, գրական քննադատութեան ու կեանքի վրայ խորհրդածութեան բազմաթիւ էջեր ունի արտագրած փունիկ ամսաթերթին եւ Հայրենիքի մէջ, որոնցմէ մասնաւորապէս ուշագրաւ էր ինչքան ալ իր

յայտնած գաղափարներէն սմանք վիճելի բլլան) Տիրուքը այգիին մէջ տիրապետող իր շարքը, յորինած էր քանի մը թատրերգութիւններ, Ամերիկահայ հարմարեցուն, Սխարը շիշ կամ Մարտի փեսան, որոնք յաճախ ներկայացուած են Ամերիկահայ գաղութին մէջ եւ այլուր: Ասոնցմէ գատնան հրատարակած է Պատկերազարդ Հայոց Պատմութիւն մը, երկու հատորով, Գրելու Արուեստը, Գրագիտութիւն (երեք պրակով), գաղութներու նոր սերունդին համար ժողովրդին զիւրամատչելի ոճով մը գրուած՝ աղգային պատմութիւնն ու

մշակոյթը երիտասարդ գաղութահայութեան սիրելի դարձրնելու համար: Ան կ'աշխատակցէր նաեւ ամերիկեան թերթերու, մասնաւորապէս Պոսթընի Գրիսչըն Սայրնս Մօնիթորին, հայ գրականութեան մասին յօդուածներ տալով եւ թարգմանութիւններ Ահարոնեանի, Կ. Չարեանի եւ այլ հայ հեղինակներու բնաթիւէջերու: Արժէքաւոր եւ բեղուն ուժ մըն է որ կը պակասի մենէ այդ վաղաժամ մահով:

Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ

ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Հանդիմով կ'արտագրենք զլիաւոր հասուածները յօդուածի մը գոր Պ. Սուրխաբեան, Խ. Հայաստանի քաղաքականի սօցակահարութեանց ներկայ գտնուելէ յետոյ, հրատարակած է «Խորհրդային Հայաստան» թերթին մէջ:

... Տառնամեակի տօնակատարութիւնը հասարակ տօն չէր, այլ աւելի զուտ ցուցադրում, թէպէտ նեղ սահմաններում, այն հսկայական կազմակերպչական եւ շինարարական աշխատանքի որ տարել է այնտեղ Խորհրդային իշխանութիւնը... Երեւանի եւ առհասարակ Հայաստանի տեղեւոյ իմացողի համար նրա այսօրուան շինարարութիւնը դարձել է հաճախուոր: ... Բանտարական մեծ աները, պեռական եւ կուլտուրական նորակառույց հիմնարկների շարքերը խորհրդային մեծ քաղաքի տալագան կանխորոշում են իր փայլուն հեռանկարով: ... Եյս անգամ մենք զետեղինք անտանարտական ինտիմատի հսկայ շէնքը, որը մի կողմից աւարտում է, միւս կողմից արդէն պարապմունքները դնում են: Հսկայական կորպուսի ծարտարապետութիւնը կուռ եւ հաստատուն նստուածք է հաղորդել շէնքին: Ներքին սարքաւորումը (ապարատները, գործիքները, յատուկ բաժանմունքները), վերտեստը Պոսթետոր Մոսկոյի ստելով, առաջնակարգ է ամբողջ Խորհ.

Միութեան ծառայարով: Պոսթետորը երեւան գաղուց առաջ եղել է Կազանի անտանարտական ինտիմատում, որը համարում է առաջինը Միութեան մէջ: Երեւանի ինտիմատը, որպէս նոր կառուցուող, պէտք է ունենայ բոլոր առաւելութիւնները հների հանդէպ: Ինտիմատան ուսանողների եւ պրոֆեսորների համար ունի հանրակայարան: Առաջին շրջանաւարտները դուրս են գալու առաջիկայ տարուանից, որոնք ցրուելու են ամբողջ Անգրկովկասում:

Մենք ներկայ եղանք Ֆիլիքս-տերապէվտիկ ինտիմատի, նոյնպէս նորակառույց, բացման հանդէպին, որ տեղի ունեցաւ տառնամեակի օրը: Ֆիլիքսական մեթոտով բժշկելու բոլոր գործիքները ներկայացնում են գիտութեան վերջին խօսքը: Ինտիմատի նպատակն է ոչ միայն պրակտիկ աշխատանքը Հայաստանի աշխատանքութեան, առաջին հերթին գործարանային եւ հանքային բանտութեան, առողջական վիճակը բարձրացնել, այլ եւ թէրեւտիկ աշխատանքը, այսինքն գիտական-հետազոտական ուսումնասիրութիւնը. ինտիմատան ունենալու է բաժանմունքներ Լենինականում եւ Ալազ-վերում (բանտարական կենտրոններում):

Տառնամեակի նախորդ օրը տեղի ունեցաւ Պետական Թատրոնի հիմնադրէքը, մի շէնք, որն իր